ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 7 (19638)

2023 чылдың февраль 1 среда

Хүннүң үнери — 08:20
Ажары — 17:30
Хүн дурту — 09:09

shyn.ru

Садар ертээ хостуг

12+

“Кара алдын” уургайы

Материалды 4-кү арындан номчуур.

/ Экскаваторнуң машинизи Азият Монгуш.

/ *Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.*

Кол чедиишкиннер, планнар

Тыванның көдээ ажыл-агый адырының ажыл-ишчилери 2022 чылда ажыл-ижин түңнеп, сайгарып, бо 2023 чылда сорулгаларны боттарының мурнунга тургузуп турарлар...

\ 2-ги арында

Ажыл чок чоруктан уштунар

Тыва чон шаандан тура кидисти өйүп, ширтекти сырып, мал-маганының дүгүн, кежин анаа черле октавайн чораан. Амгы үеде республикавыста дүк-биле ажылдап турар улус эвээш эвес апарган...

\ 5-ки арында

16 мүң ажыг хоойлу хажыдыышкынын ТР-ниң прокуратуразы 2022 чылда илереткен.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 1 | №7 (19638)
ШЫН

Инвестицияны салыры планнаттынган

2023 чылда Тывага 13 көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин туткаш, ажыглалче киирер. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды республика Баштыңы Владислав Ховалыгга бо чыл төнчүзүнге чедир бот-тандырар төлевилелдер даңзызын таныштырган. Ол медээден алырга, агроүлетпүр бүдүрерин ажыдарынче 1 млрд 143 млн рубль хемчээлдиг бюджет инвестицияларын киирер.

Сүт-бараан фермаларынче ол түңден 300 ажыг млн рубльди аңгылаан. Чөөн-Хемчик база Барыын-Хемчик кожууннарда 100 баш малга улуг сүт-бараан фермаларын тудар. Улуг-Хем база Бии-Хем кожууннарга 50 молдургага биче ферманы ажыдары планнаттынган.

Сукпак суурда 1 муң тонна шыгжаар болгаш консервалаар цех тудуу дооступ турар. Александр Желтухинниң арат ажыл-агыйы тудугну кылып турар.

Сукпактан сайгарлыкчы Ольга Ширин эът болбаазырадыр бүдүрүлгезин калбартыр планныг. Ам белен продукция – колбасалар болгаш консервалар бүдүрүлгезин элээн шиңгээдир планныг.

Эът болбаазырадыр адырда элээн каш төлевилелдер бар. Бай-Тайга, Улуг-Хем база Эрзин кожууннарга мал согар үлетпүр цегин тудары көрдүнген. Кызыл хоорайда база Кызыл кожуунга эът болбаазырадылгазының комплекизин тударынга белеткел ажылдары эгелээн. Республиканың найысылалынга чылда-ла 360 тонна балык консервазы бүдүрер күчүлүг балык болбаазырадыр бүдүрүлгени ажыдар.

/ **Бистиң корр.**

СФО–нуң хөгжүлдезиниң чаа Стратегиязы

Тываның Баштыңының даалгазы езугаар Чазак Даргазының оралакчызы Владимир Донскихтиң удуртулгазы-биле республиканың сайыттар кабинеди 2035 чылга чедир Сибирь федералдыг округтуң хөгжүлдезиниң чаа Стратегиязын өөренип көрүп эгелээн. Ук Стратегияны Россия Федерациязының Чазаа эрткен неделяда бадылаан. Салдынган сорулга болза, төлевилелдер аргазын ажыглап тургаш, ук документиже киирери-биле санал-оналдарны системажыткан майык-биле ажылдап кылыры. Алызында барып, ук Стратегия Сибирь регионнарының экономиктиг турум өзүлдезин болдурар, сибирьжилерниң амыдырал-чуртталгазының шынарын бедидер.

«Сибирьниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң Стратегиязынче кирип турар бүгү индустрия кластерлериниң талазы-биле Тыва бодун долузу-биле медеглеп болур шинектиг, а чамдык адырларга башкарыкчы турушту ээлеп болур. Ол дээрге, чүнүң-даа мурнунда, арга-арыг, металлдар, туризм, көдээ ажыл-агый болгаш өске-даа адырлар-дыр» — деп Владислав Ховалыг санап турар.

Ону боттандырар дизе, хамаарышкан яамылар болгаш албан черлери чаа стратегияны бүгү талалыг өөренип көөр ужурлуг. Ооң-биле чергелештир Стратегияның угланыышкыннары-биле чүүлдежип турар республиканың социал-экономиктиг планнарын болгаш орук карталарын шапкынчыдары, документиниң боттанылгазының планынче киирери-биле немелде санал-оналдарны ажылдап кылыры эргежок чугула.

Ындыг сорулгаларны Сибирь девискээрлериниң удуртукчуларының мурнунга Сибирь федералдыг округтуң бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Серышев салган. Бүрүн эргелиг төлээниң сөс-домаандан алырга, регионнар аразының демнежилгезиниң болгаш бүдүн Сибирьниң курлавырлар, бүдүрүлге, технологтуг база өөредилге шинектерин эвилелдеп база күштелдирип турар төлевилелдериниң айтырыгларын шалыпкын ажылдап кылыры негеттинер.

2035 чылга чедир Сибирь федералдыг округтуң хөгжүлдезиниң чаа Стратегиязының боттанылгазы үш чадалыг эртери көрдүнген. 2023 чылдан 2025 чылга чедир белениниң бедик чадазында турар инвестиция болгаш инфраструктура төлевилелдерин боттандырар. 2026 чылдан 2030 чылдарга чедир кичээнгейни Сибирь федералдыг округтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинче углаар. 2031 чылдан 2035 чылга чедир округтуң регионнарының экономикаларын чаартып, оларны бот-чедингир чадаже бедидер.

Стратегияның боттанылгазының үезинде 2030 чылга чедир 500 муң ажыг чаа ажылчын туруштар ажыттынып, 16 трлн рубль хемчээлдиг инвестицияларны хаара тудар шинек тыптып кээр деп, РФ-тиң Чазаа медеглеп турар.

Стратегияның иштинге кластерлиг турушту ажыглаары көрдүнген. Сес индустрия кластерлериниң талазы-биле инвестиция төлевилелдерин боттандырар. Ол дээрге арга-арыг, ооң болбаазырадылгазы болгаш химияжыдары, алюминийниң болбаазырадылгазы, үнелиг металлдар, өңнүг болгаш ховар металлдар, туризм, көдээ ажыл-агыйы болгаш аъш-чем бүдүрүлгези, нефть, газ болгаш хөмүр-даш адырлары-дыр.

Кластерлер 2026 чылдан бээр бүдүрүлге күчүзүнче үнер деп санап турар, а оларның долу күчүлерже үнерин 2030–2035 чылдарда манап турар.

/ **А. ХЕРТЕК белеткээн.**

І АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУК І

700 хире өрт медээчилерин салыр

Россияның камгалакчылар эвилелиниң Дээди чөвүлелиниң даргазы Алексей Дударев биле Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг ужуражып тура, бажыңнар өрттеринге база угарлыг газтан хораннанырынга удур профилактика ажылын чорударын чугаалашкан. Республиканың эргечагыргазы чурттаар черлерни өртке удур системалар-биле дериир регионда ажылды ам-даа күштелдирер. Ышталы бергенин дыңнадыр база кургаг чүүл-биле өжүрүптер боттары ажылдаар модульдарны ажыглаарының аргазын Чазакта өөренип көрүп турарын губернатор дыңнаткан.

Амгы үеде Тывада «2021–2023 чылдарда Тыва Республикада хамаатыларны социал деткимче» күрүне программазы чурттакчы чоннуң чамдык бөлүктериниң квартираларынга автономнуг өрт дыңнадыкчыларын садып алыр акша-хөреңгини көрүп турар. Бир эвес ыш тыпты бээр болза, дыңнадыкчылар ыыткыр сигналды берип, удуп чыдар кижини безин оттуруптар.

Хөй ажы-төлдүг, эвээш орулгалыг өг-бүлелерге, шимчей албас болгаш чааскаан чурттап турар хамаатыларга, социал айыылдыг байдалда азы амыдыралдың берге байдалында таварышкан өг-бүлелерге, «Чаа сорук» база «Аныяк өг-бүлеге – кыштаг» күрүне программаларының киржикчилери өг-бүлелерге өртке удур системаларны халас салыр. 2021 чылда программа боттанылгазындан ниитизи-биле 113 муң рубль акша түңүнге 326 автономнуг өрт медээчилерин эптеп салган. «Камгалалдың оттурукчузу – өрт үезинде бир дугаарында оттуп келир» ачы-дуза акциязының үезинде чыгдынган акша-хөреңгиге 280 датчикти саткан.

Күрүне политиказының күүселдезин хайгаараар Тываның Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады деткимчениң ол хевиринге хереглелдиг өг-бүлелер даңзызын бирги ээлчегде тургузар. 2023 чылда 696 ындыг өг-бүлеге өрт медээчилерин салырынга республика бюджединге 300 хире муң рубльди аңгылаар. Чаңгыс чер чурттугларның хөй кезииниң айыыл чок чоруун күштелдирип, ажылды дүргедедири-биле, ачы-дуза акциязын ам база уламчылаар. Өнчүнүң кандыг-даа хевириниң организациялары база сагыш човангыр хамаатылар акцияга киржип болур.

Бир эвес акша-көпеек-биле шыдаптар хамаатылар бар болза, боттары квартираларынга өрт медээчизин албан салып алырын республиканың камгалал албаны сүмелээн. Өрээлге ыш тыптып келгенин дораан эскерип каар датчиктиң өртээ 300–500 рубль, а угарлыг газты «чыттап» каар датчиктиң өртээ 2–3 муң рубль болур.

/ **Тываның Чазааның парлалга албаны.**

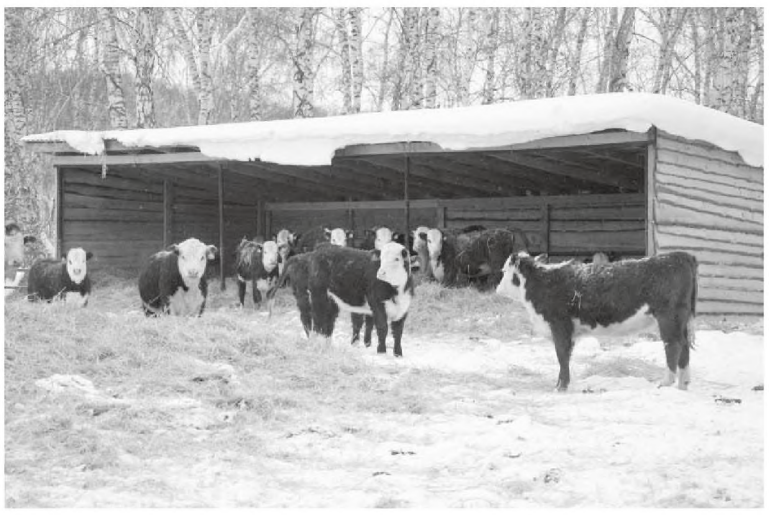

Кол чедиишкиннер, планнар

Тываның көдээ ажыл-агый адырының ажыл-ишчилери 2022 чылда ажыл-ижин түңнеп, сайгарып, бо 2023 чылда сорулгаларны боттарының мурнунга тургузуп турарлар.

Эрткен 2022 чылда республиканың көдээ ажыл-агыйларының бүгү хевирлерин күргүнеден деткиирине 398,56 миллион рубль акшаны үндүрген. Ол дээрге 2021 чылда грант деткимчезинден 163,741 миллион рубль азы 69,7 хуу хөй болган. "Агростартап" грантызынга – 20,4 млн рубль; өг-бүле фермаларын сайзырадырынга – 27,7 млн рубль; көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативтеринге – 23 млн рубль; Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң хууда программазының "Сүт болгаш эът мал ажылын, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадырын хөгжүдер" иштики программага – 217,43 млн рубль; Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң хууда программазының "Агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг бааза-зын экижидери" иштики программага 110,03 млн рубльди чарыгдап ажыглаан.

ЧЕР АЖЫЛ-АГЫЙЫ

Республиканың көдээ ажыл-агыйларының бүгү хевирлериниң тараа, мал чеми, картофель, ногаа аймаа тарып өстүрген шөлү 2022 чылда ниитизи-биле 56,3 муң га болган. 2021 чылдыынга деңнээрге, 3,4 муң га хөй.

2022 чылдың агаар-бойдузу Тываның девискээринге каңдаашкынныг болганындан чер ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң хемчээли элээн кудулаан. 11 муң тонна тараяны ажаап алган, 2021 чылда дүжүттүң 50 хуу хирези. Мал чеминиң культураларының 26,9 муң шөлүнден 255 муң тонна мал чемин белеткеп, планны 100 хууга күүседип, 2022–2023 чылдарның кыштаглаашкынында мал чеминиң быжыг курлавырын тургускан.

2,6 муң га шөлден 26,1 муң тонна картофельди ажаап ап, планны 127 хууга күүсеткен. 385 га шөлден 4 071,6 тонна ногаа аймаан ажаап алган – 2021 чылда дүжүттүң 91 хуу хирези.

Тускай машина-трактор станциязы "Центральная" кызыгаарлаан харыысалгалыг ниитилел тургустунган. Күргүнеден аңгы-аңгы хевирлерниң акшаландырыышкын аргалары-биле 209 санныг көдээ ажыл-агыйның янзыбүрү техниказы, 29 трактор, 7 комбайн садып алдынган. Ооң ниити өртээ 469,5 млн рубль, 2021 чылдыындан 2 катап хөй.

2022 чылда 255,5 тонна сиген мал чеминге белеткеттинген. Республика бюджединден үндүрген 4900 муң рубль субсидия акшазы-биле 483 тонна сигенни болгаш 75 тонна суланы мал чеминге садып курлавырлаан.

Каа-Хем биле Барыын-Хемчик кожууннарда ниитизи-биле 7,5 га шөлде чыжыргана дөстерин олуртуп, чыжыргана ажыл-агыйларының таваан салган.

Тывага картофель биле ногаа бүдүрүлгезин сайзырадыр сорулга-биле көдээ ажыл-агыйларга болгаш хууда ажыл-агыйларга 5,1 млн рубльди федералдыг акша-хөреңгиден субсидиялар кылдыр алырын камгалап алган.

Көдээ ажыл-агый черлерин кадастр учёдунга тургузары-биле 124,2 муң га шөлдерни кызыгаарлаарының төлевилелдерин ажылдап кылырынга болгаш кадастр ажылдарын чорударынга 152,3 млн рубль акшаны камгалап алган.

МАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫ

Республиканың мал ажыл-агый адырында малдың 34 уксаажыдылга бүдүрүлгелери ажылдап турар. 17 ажыл-агый тыва уксаалыг хойларны, 2 ажыл-агый совет уксаалыг өшкүлерни, 7 ажыл-агый тус черниң сарлыктарын, 15 ажыл-агый тыва уксаалыг аъттарны, 1 ажыл-агый ивилерни, 1 ажыл-агый алтай-саян уксааның сыыннарын көвүдедир азырап өстүрүп, оларның уксаазын улам экижидер талазы-биле ажылды мал эмчилери болгаш эртемденнер-биле кады чорудуп келген.

Уксаажыдылга ажыл-агыйларының көвүдээни малдың уксаазын экижидеринге, продуктулуун улгаттырарынга элээн салдарны чедирген. 2018–2020 чылдарда чорудуп келген "Тыва аът" төлевилел көскү чедиишкинниг болган. Тыва аътты бүгү-российжи реестрже 1993 чылда киирген-даа болза, ооң шынарларының дугайында долу эртем-шинчилел медээлери чок турган. Рязань хоорайда аът уксаажыдылгазының эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчылары-биле Тываның аъттарын ханнап шинчилеп тургаш, тыва уксаалыг чылгы малга хамаарыштырган 15 ажыл-агыйын тургускан, оларның аразындан 3 ажыл-агыйга 2021 чылда тыва уксаалыг чылгы малдыг ажыл-агыйның шынзылгаларын тывыскан.

ШЭЭР МАЛДЫҢ УКСААЖЫДЫЛГАЗЫ

Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк девискээриниң уксаалыг хойлар, өшкүлериниң 2022 чылда делгелгезинге "Бай-Хөл" көдээ ажыл-агый кооперативке делгелгениң кол шаңналы "Нива" автомашинаны тывысканы Тывада шээр малдың уксаажыдылга ажылы багай эвес чоруп турарының херечизи.

Шинчилел ажылдарының түңнелинде тыва уксааның бөдүүн дүктүг

11085

өшкүзүн илередип тыпкан, оларның аразында 127 хунаны, төрүүр 6542 өшкүнү, 1625 оол анайны, 1580 дузак өшкүлерни, 1213 сергени илередип тыпкан.

Бөдүүн дүктүг тыва өшкүлерниң уксаазын бадыткаар сорулгалыг ажылдарны кылып чоруткан. Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Бии-Хем кожууннарда өшкүлерниң шинчилгезин кылган. Бо ажылга Тываның күргүне университединиң башкыларын болгаш студентилерин, кожууннарда ветеринария албан черлериниң ажылдакчыларын хаара туткан. Шинчилел ажылдарының түңнелинде тыва уксааның бөдүүн дүктүг 11085 өшкүзүн илередип тыпкан, оларның аразында 127 хунаны, төрүүр 6542 өшкүнү, 1625 оол анайларны, 1580 дузак өшкүнү, 1213 сергени илередип тыпкан. Олардан тыва уксааның бөдүүн дүктүг өшкүлериниң коданнарын тургускан.

Республиканың чамдык тараачын-фермер ажыл-агыйларында хойнуң уксаажыдылга ажылы багай эвес чоруп турар болгаш, уксаалыг шээр малды республикадан үндүр садар арга тургустунган. «Адарган» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлге, «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агый кооперативи, тараачын-фермерлер С.Ю. Куулар, К.-К.Н. Донгак олар 175 бүдүрүкчү кошкарларны Бурят Республиканың тараачын-фермер ажыл-агыйларынга саткан.

БОДА МАЛДЫҢ УКСААЖЫДЫЛГАЗЫ

Сүткүр болгаш эткир уксаалыг мал ажыл-агыйын сайзырадыр сорулга-биле күргүне деткимчезин тараачын-фермерлерге көргүскен. 2021 чылда фермерлер 990 баш бода малды садып алган. Оларның аразында 629 баш эткир уксааның молдургалары, 361 баш сүткүр уксааның хунажыннары, 143 баш чылгы мал. 536 баш мыйыстыг бода малды өске регионнардан садып алган.

2022 чылда 986 баш бода малды, оларның аразында 24 чылгы мал, 634 баш эткир уксааның молдургалары, 352 сүткүр уксааның инектери. Олардан аңгыда, 600 баш мыйыстыг бода малды республика өске регионнардан садып алган.

Эткир уксаалыг мыйыстыг бода малды азырап өстүрер талазы-биле тускай ажыл-агыйлар тургустунган. Чижээлээрге, Кызыл кожууннуң Кур-Чер сумуда Эдуард Ховалыгның тараачын-фермер ажыл-агыйында 306, Шамбалыг сумуда Сай-Суу Монгуштуң ажыл-агыйында 100 баш эткир уксаалыг мыйыстыг бода малды азырап өстүрүп турар.

Инектерни тарып боозадырының шинчилел шенелдезин 2022 чылда тараачын-фермер Чечен Оюннуң ажыл-агыйынга чоруткан. 210 инекти тарып боозаткан. 100 инекке абердин-ангусск уксааның, 10 инекке эткир лимузин уксааның, 100 инекке сүттүг уксааның голштин-фризск уксааның бугаларының үрезин салган.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ, Көдээ ажыл-агый яамызының медээлеринден белеткээн.

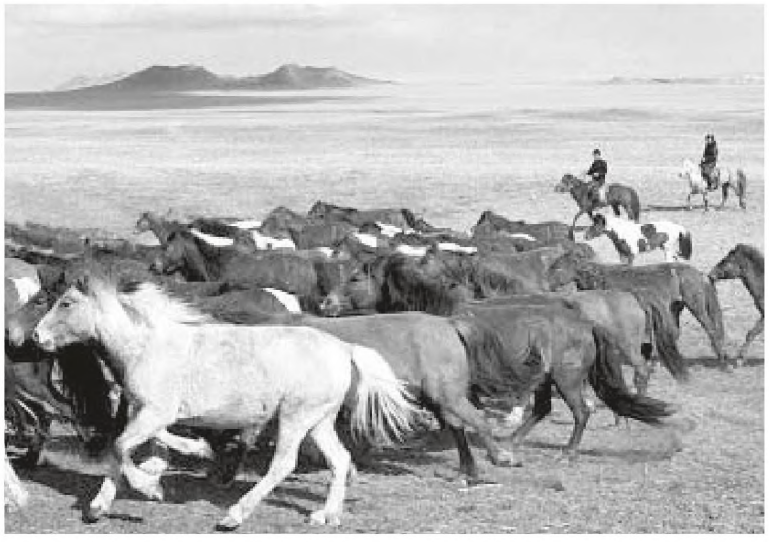

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 1 | №7 (19638)
ШЫН

Одаар чүүлдер хандырылгазы Чазактың кичээнгейинде

Чоокта чаа Тыванын Одалга болгаш энергетика яамызынга Тыванын даг-руда компаниязынын, регионнуң Тарифтер албанының, ТывКУ-нуң болгаш РЭА СС Тыванын бойдус курлавырларынын комплекстиг шиңгээдилге институдунуң төлээлериниң киржилгези-биле "төгерик стол" болуп эрткен.

Чыыштың кол сорулгазы – чурттакчы чоннуң хөмүр-даш дугайында дүвүредип турар айтырыгларынга тайылбыр ажылын чорудары.

Одалга болгаш энергетика сайыдының түр када хүлээлгезин күүседип турар Эдуард Куулар Хакасияның болгаш Красноярск крайның хөмүр-даш уургайларынга боду четкеш, хөмүр-дашты казып болбаазырадып турарының ажыл-чорудулгазы-биле танышканын база Тывада хөмүр-даш казып тывары ук регионнарга бодаарга, элээн берге болуп турарының дугайында дыңнаткан. Ында Тывага бодаарга, хөмүрнү казып тыварда, черни ханыладыр каспайн, казымал тывыш ажылын чиик чорудуп турар.

Эдуард Кууларның дыңнадыын Тыванын даг-руда компаниязынын техниктиг удуртукчузу Андрей Видуто бадыткап, Каа-Хемде хөмүр уургайында черни 42-ден 66 метр (ортумаа-биле 54 м) чедир, а Чадаанада 38-тен 147 метр (ортумаа-биле 92 м) чедир ханыладыр казып, хөмүр-даш тывыжын чорудуп турарын дамчыткан.

Бөдүүнү-биле чугаалаар болза, хөмүрнү казып алырын чедип алырда, черниң баштай бир дугаар каъдын ап кааптар, ону ханыладыр каскан тудум, ол бетондан безин кадыг болур. Ынчангаш казымал байлакты шыва алган черниң даш-довурактыг кылын картын баштай арыглааш, черниң картын чазылдырып, ооң соонда хөмүр-даштың тывыжынга чедип алыр. Ооң аңгыда, черни өрүмнээр, чазылдырар, хөмүр-дашты ажыдар, довурак-доозун ышкаш артык кезектерин өске черже аңгылаар ажылдарга база улуг чарыгдал негеттинер.

Тыванын үндезин чурттакчызы, Тыванын чурттакчы чонну болгаш албан черлерин одаар чүүл-биле хандырып турар чаңгыс-ла даг-руда компаниязынын техниктиг удуртукчузу Андрей Видуто "Хөмүр кырында чурттап турар болганывыста, ооң өртээ чүге аар болуп турарыл?" деп улус аразында дамчып турар чамдык "дидир-дидир" айтырыгларга тайылбырны тодаргайлаан.

"Төгерик столга" киржип келген ТывКУ-нуң болгаш РЭА СС Тыванын бойдус курлавырларының комплекстиг шиңгээдилге институнуң эртемденнериниң демдеглеп турары-биле алырга, республикада хөмүр-даш казымалы ажык аргалар-биле чоруттунупдаа турар болза, ону казып тыварының чарыгдалдары хөй

болганындан, ооң өртек-үнези чылдан чылче өзүп турар.

Чижээлерге, Чадаананың хөмүр-даш уургайында казымал байлак черден 147 метр ханы чыдар. 100 метрден көвүдээрге, ону казып болбаазырадыры орулга чок, чарыгдалдар улуг болганыбиле хөмүр үлетпүрүн акша-хөреңги талазы-биле когаралга чедирип турар.

Амгы үеде Чадаанада хөмүр-даш тывыжының чарыгдалдары Каа-Хемде хөмүр уургайының ажылындан хөй деп ТДРК-ның (Тыванын даг-руда компаниязы) төлээлери дыңнадып турар. Ук үлетпүр ийи уургайга хамаарыштыр чаңгыс аай лицензиялыг болганда, хөмүр-даш казымал ажылын катай деңге чорудуп турар.

"Төгерик стол" үезинде Элегес хөмүр-даш уургайының ажылын соксатканының дугайында Одалга болгаш энергетика яамызы дыңнаткан. Кол чылдагааны – чер адааңга кылыр геологтуг ажылдар чорударының бергелерин барымдаалап, ТДРК-биле чижилге тургузуп шыдавааны. Ук үлетпүр хөмүр-даш казымал ажылын чорудары орулга чок болганы-биле ажылын соксадып, машина-техниказын республикадан өскээр ажырып аппарган.

ТДРК хөмүр-дашты 2023 чылда 1 тоннада 3893 рубль кылдыр баш бурунгаар 2022 чылда чагыг киирген турган. ТР-ниң Чазааның Даргазы Владислав Ховалыгның даалгазы-биле Тарифтер албаны хөмүр-даштың өртээниң тургузуунга хамаарыштыр чогуур хыналданы чоруткан түңнелинде, 2023 чылда 1 тоннада 2619 рубль 33 көпеек кылдыр бадылаан.

Одалга болгаш энергетика яамызының удуртукчузу Эдуард Куулар Тыванын Чазааның бадылааны 2023 чылда хөмүр-даш өртээ ооң мурнунда чылдарда өртектерге болгаш ТДРК-ның чагыг кылдыр киирген өртээнге бодаарга, черле чүгээр деп санап турар. Ол ышкаш Чазак биле Одалга болгаш энергетика яамызы база Тарифтер албаны одаар чүүлдерниң өртек-үнезиниң хыналдазын чорудуп, чурттакчы чонга одаар хөмүр, ыяш-даш-биле хандырылга ажылынче улуг кичээнгейни салып турар.

/ **Алиса ДОҢГАК.**
Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

I ҮЛЕТПҮР I

"Кара алдын" уургайы

Хөмүр-дашты совет үеде "кара алдын" деп адап турган. Чүге дээрге хөмүр-дашты казып алыры кончуг берге болгаш дыка хөй чарыгдалдарлыг ажыл. Хөмүр-дашты казып тыварынга карылгаларны совет үеде күрүненiң бюджединден дуглап, ооң өртээн чурттакчы чон төлеп шыдаар кылдыр өйлээн болгаш, хөмүр-даш өртээ дугайында кижилер чугаалажыр хамаанчок, оларның сагыжынга безин кирбес турган.

/ Экскаваторнуң машинизи Азият Моңгуш.

Тыва Арат Республика үезинде баштайгы хөмүр-даш шахтазы Ээрбек суур чоогунда Менгир даггa 1938 чылда ажыттынган. 1950 чылда Ээрбек шахтазынга частыышкын болган соонда хагдынган.

Элээн улуг хоорай апарган Кызылды хөмүр-даш-биле хандырары кончуг чугула. Ынчангаш 1950 чылда Ээрбек шахтазындан шахтерлар Элегес-Аксы суурдан ырак эвесте Мээжил дагның соңгу талакы кадыр талазын үттеп, чаа шахтаны ажыдар дээш, ажылдап кирипкеннер. 1951 чылда бо шахта Кызылды хөмүр-даш-биле хандырып эгелээн. Чаа шахтаны "Кызыл-Хавак шахтазы" деп адаан. Каа-Хем хөмүр-даш уургайын 1970 чылда ажыткаш, Кызыл-Хавак шахтазын дуглаан.

Каа-Хем хөмүр-даш уургайы амгы үеде кончуг улуг бүдүрүлге. Тыванын найысылалы чүгле Кызыл хоорайның эвес, республиканың төп, чөөн болгаш мурнуу кожууннарын бо уургайның хөмүр-дажы-биле хандырып, өске регионнарга садып турар. Каа-Хем хөмүр-даш уургайы – «Тыва даг-руда компаниязының» өнчүзү. Ооң хөмүр-дажының өртээ тус черниң чурттакчы чонунга ууттунмас чыгыы чүък апарган. Чонга садар хөмүр-даштың өртээн чиигедир талазы-биле ТР-ниң Чазаа болгаш «Тыва даг-руда компаниязының» аразынга "хөделиишкиннер" доктаамал чоруп, тус черниң чурттакчыларынга хөмүр-даштың өртээ "ууттунар" деңнелге "тайбың дугуржулга" түңнелдерлиг болуп турар.

"Тывамедиагрупп" Парлалга бажыңының бөлүк журналисти Каа-Хем хөмүр-даш уургайының ажыл-чорудулгазы-биле каксы таныжып, ында ажылдап турар шахтёрлар-биле ужуражыр аргалыг болган.

«Тыва даг-руда компаниязының» техниктиг директору Андрей Видуто хөмүр-дашты канчаар казып турарын журналисterге тайылбырлап көргүскен. Кончуг күчүлүг экскаваторлар-биле даштыг черни казып, дыка улуг машиналарга чүдүрүптерге, олар

ырадыр сөөртүп турар. Ол даштарның адааңда хаяларны буза чазылдыргаш, оларны база үндүр сөөрткеш, сезен ажыг метр ханы черде чыдар хөмүр-дашты машиналарга чүдүрүп чорудуп турар.

Каа-Хем хөмүр-даш уургайында эң күчүлүг экскаваторнуң машинизи Азиат Моңгуш Сүт-Хөл кожуунnуң Бора-Тайга суур чуртуг. Ол шеригден халажып кээрге, ооң даайы хоочун дагжы Хапыр-оол Амыржакович Ооржак чээнинге Черногорск хоорайда экскаватор машинистери өөредип турар өөредилге черинче өөренип кирип алырын сүмелээн. Даай турда – чээн омак. Азият Моңгуш экскаватор машинизинге өөренип алгаш, Каа-Хем хөмүр-даш уургайында 20 чыл дургузунда ажылдап келгени бо. А даайы Хапыр-оол Ооржак – 75 харлыг. Каа-Хем уургайында күчүлүг экскаваторну башкарып, ам-даа ажылдавышаан. Ооң дугайында «Тыва даг-руда компаниязының» техниктиг директору Андрей Видуто:

– Компанияда эң улуг назы-харлыг болгаш эң бедик мергежилдиг профессионал экскаватор машинизи Хапыр-оол Амыржакович Ооржак – деп мактап чугаалады.

Мындыг эрес-кежээ, бедик мергежилдиг кижилер аар өртектиг хөмүр-даш – "кара алдынны" Каа-Хем уургайында казып тып турар.

/ **Шаңгыр-оол МОҢГУШ.**

Ажыл чок чоруктан уштунар

Тыва чон шаандан тура кидисти өйүп, ширтекти сырып, мал-маганының дүгүн, кежин анаа черле октавайн чораан. Амгы үеде республикавыста дүк-биле ажылдап турар улус эвээш эвес апарган.

Оларны чемелээринден аңгыда, оларга кандыг дуза кадып болурун боданган түңнелинде, Саяна Монгуш ук төлевилелди тургускан. Оларның сонуургалының аайы-биле чараштаныр адырның янзы-бүрү хевирлеринге, кирбик, карак кирбии, дыргак чараштап кылыр, массажист, парикмахер дээш оон-даа өске мергежилдерге өөреткен.

Оларның бирээзинге коммерциялыг эвес немелде өөредилге черин удуртуп турар инженер-технолог Саяна Монгуш хамааржыр. Ол 2022 чылда Тываның Баштыңының грантызын ойнадып алгаш, ажыл чок кижилерни янзы-бүрү адырларга боттарының сонуургалдарының аайы-биле өөредип, углап-баштап турар.

Эрткен чылын ол хары угда 2 төлевилелди боттандырып ажылдап турган. Оларның бирээзи – назы четпейн саатталы берген уругларга “Келир үениң аваларының дневниги” деп төлевилел. Амгы үеде кайда-даа назы четпейн саатталып, эртежикле ава апарып турарларның саны көвүдээн. Ук айтырыг кандыг-даа кижиниң сагыш-сеткилин дүвүредип турар. Школачы үезинде чаш уруглуг кижи канчаар акша ажылдап ап, төлүн өстүрерил деп айтырыгның харыызы билдингир.

ЧЫЛЫГ-ДАА, ЭПТИГ-ДАА

Ооң ийи дугаар “Кидис дугайында” деп төлевилели онза черни ээлеп турар. Ооң кол сорулгазы — ажыл чок аныяктарны ажыл тып азы боттары хууда сайгарлып, боду бодун саң-хөө талазыбиле хандырып шыдаар кижилер болурунга дузаны чедирери. Саяна Монгуш амгы үеде ук төлевилел-биле кожууннарны кезип, дүктү салып тургаш, идик-хептиң янзы-бүрү хевирлерин чогаадып кылыр мастер-класстарны көргүзүп турар. Ооң түңнелинде, ук арганы өөренип алгаш, боттары хептерни кылгаш, садып-саарып, акшаны ажылдап алыр апаар ужурлуг дээрзин төлевилелдиң чогаадыкчызы чугаалады. Платье, чеңи-чок, бөрт, салаалыг хол хаптары, идиктер дээш оон-даа өске хеп аймаан дүктен кылып өөредип турары келгеннерниң сонуургалын канчаар-даа аажок оттурган.

Дүктү салып тургаш, кылган хеп Тываның кончуг сооктарында чылыг-даа, чугаладыр кылып каанындан эптиг-даа болуп турар.

ЧАА АРГАЛАР

Янзы-бүрү аргаларны ажыглап, хендирлер, кылымал торгу-биле каастап кааргa, бир тускай кылдыр көстүр. Ол талазы-биле мергежээн шеверлер янзы-бүрү чаа-чаа технологияларны ажыглап тургаш, кидис идиктерни, тапочкаларны база боттарыныы-биле чүнү-даа чогаадып турары онзагай. Оларның

бирээзи — “нуно-кидис” деп технологияны шеверлер кончуг ажыглап турар. Хептиң хемчээлин 1,5 азы 2,5 катап улгаттыр бышкаш, ооң кырынга дүктү салгаш, саваңныг суг дузазы-биле болбаазыраткаш, кургадыптарга, дүк чыырлып кире бээрге, пөс дүктүң аайы-биле дырыжып кире бээр. Ону каракульга дөмейлеп, хептиң ындыг хевирин модада деп санап турар. Ындыг хеп, пөс чокка чүгле дүктен кылган хепке бодаарга, быжыг-даа болур. Дүктүң кайы хире чыырлып кирери аңгы-аңгы болганда, хеп кылыр мурнунда тодарадып алыры чугула. Ону катап-катап быжары кыргаан соонда, фабрикаже дужаапкаш, дыткаш, дырааш, янзы-бүрү өңнер-биле будудуп ап болурун база чугаалады. Шак ындыг фабриканы бистиң республикага ажыдып алыры күзенчиг. Ынчалза-даа будук чокка чуггаш, дыткаш, дырааш, чаңгыс аай өңнүг хептерни эге дээрезинде чүге бүдүрүп болбазыл.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА

Кожууннарда Чонну ажылга хаара тудар төптүң специалистери, Херээженнер чөвүлелдери-биле дугуржулганы кылгаш, аңаа баргаш, мастер-класстар көрүлдезин уламчылап турар.

Дараазында Чөөн-Хемчик кожууннуң төвү Чадаанага база Бии-Хемниң Туранга барып, ажыл чок кижилерни өөредирин планнап турар. Саяна Монгуш кылып турар ажылынга кончуг таарзынып турарын илереткен: “Дүк-биле ажылдаарга, кончуг таарымчалыг-дыр. Кижиниң сагыш-сеткили-даа чымчап, чырып келир. Кожууннарже үнүүшкүннерни үзүктел чок кылып, мастер-класстарны улаштыр-улаштыр эрттирик-сээр-дир мен. Ынчалза-даа кожууннар боттары тус-тузунда планнарлыг болганы-биле Чаа чыл, Шагаа байырлалдарында белеткенип турарлар. Ынчангаш кожууннар-биле ажыл амгы үеде оожум чоруп тур”.

Дүк-биле ажылды хөгжүдери-биле, дүк дыдар машинаны садып алгаш, дүктү чуур, өңнээр аргаларын өөренип көрүп, болдунары-биле хөй кижини өөредирин төлевилелдиң эгелекчизи планнап турар.

Оон аңгыда, ол бодунуң коммерциялыг эвес албан черинде күзелдиг улусту янзы-бүрү мергежилдерге өөредип турар. Аңаа келгеннерниң кызымак, сайзыралче чүткүлдүүн ол магадал-биле чугаалады: “Эртем чедип алгаш, улаштыр амыдыралын шуудадыр дээш, озал чокка кээп турарлар. Түңнелинде, шынзылганы база алгаш, улаштыр ажылдап чоруп турарлар”.

Бот-башкарлып ажылдаар дээр болза, кандыг-даа аргалар бар, күзелдиг кижилерге ооң организациязы дузалажып турар. “Чазак-чагырганың талазындан деткимчени берип турары өөрүнчүг-дүр. Күзелдиг-ле болза, күрүнеде көрдүнген төлевилелдерге киржип, чонга болгаш чуртувустуң сайзыраарынга дузалажып болур” – деп, Саяна Монгуш чугаалады.

/ Чыжыргана САЯЯ.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

I СОЦИАЛ АДЫРДА I

Төп ажыттынган

Бии-Хем кожууннуң клиентилер хүлээп алыр албанында Улуг салгал-биле харылзаа тудар төптү байырлыг байдалга ажыткан. Россияның Социал фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбыры Улуг салгал-биле харылзаа тудар төптерни тургузарының талазы-биле Россияның Социал фондузунуң шенелде төлевилелиниң киржикчи регионнарының санынче кирген турган.

Төптүң ажыдыышкынынга Россияның Социал фондузунуң Тыва Республика талазыбиле салбырының, Бии-Хем кожууннуң болгаш Туран хоорайның чагырга черлериниң удуртулгазы, Пенсионерлер эвилелиниң, «Россельхозбанк» салбырының төлээлери, кожууннуң пенсионерлери киришкен.

Россияның Социал фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының эргелекчизи Светлана Кенден Төптүң ажыттынганының чугулазын айыткан: «Хүндүлүг хоочуннар, мындыг төлевилелдиң биске көстүп келгенинге дөгеревис өөрүп турар бис. Ук төптерни Россияның Социал фондузунуң хосталган оран-савазында ажыдып турар, моон соңгаар бистиң хоочуннарывыс маңаа амыршөлээн харылзажып, хостуг үезин ажыктыг эрттирер шинектиг апаар. Пенсионерлер эвилелиниң чаңчылчаан ажыл-хемчеглери: шыдыраага маргылдаалар, компьютер билиг-билдизиниң кичээлдери, чогаадыкчы кежээлер моон соңгаар Төптүң чанынга эртер апаар. Чогаадыкчы хей-аъттыг болуруңарны, буянныг өргээңерже эжиңер кезээде ажык турарын, оран-саваңар шиник, силиг болурун күзедим».

Бии-Хем кожууннуң чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Орлан Байкара мынча дээн: «Улуг салгал-биле харылзаа тудар баштайгы төп чүнүң-даа мурнунда Туран хоорайга ажыттынганынга өөрүп турар бис. Бии-Хем кожуун хөй-ниитижи ажылчорудулгазы-биле шагдан турала алдаржаан чер-ле болгай. Мындыг Төптүң ажыттынганыбиле ниити ажыл-иш улам ыңай шапкынчыыр дээрзинге идегеп турар бис, бодувустуң талавыстан эки эгелээшкинге деткимчени ыяап-ла бээр бис”.

Кожууннуң чоргааралы – ады-сураа алгаан “Оюн-наарушки” ансамбль ажыдыышкынның аалчыларын ыр-шоору-биле өөрткен. Хемчегге киржип келген пенсионерлер Төптүң оран-савазын улуг сонуургалбиле көрүп, шыдыраалап, шайлааннар.

Ук Төп аалчыларынга бичежек библиотеканы, аралажып-харылзажыр девискээрни, мастер-класстар эрттирер өрээлди, шыдыраалаар, шашкилээр, а ол ышкаш интернеттиг компьютерлиг столду белеткээн. Удавас теннис ойнаар столдуг спортчу залды дериир деп турар.

Назы-хары улгады берген кижилерге Төп харылзажыр арганы, саң-хөө болгаш компьютер билиин бедидер шинекти

берип турар. Культура албан черлери, социал камгалалдың эргелелдери, хөй-ниити катты-жыышкыннары болгаш эмнелге организациялары-биле кады Төп тематиктиг чугаалажыышкыннарны, лекцияларны, экскурсияларны болгаш мастер-класстарны эрттирерлер.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 1 | №7 (19638)
ШЫН

Чоннуң эрге-ажыын камгалаар

Январь 27-де Тыванын прокуратуразының 2022 чылда кылып чоруткан ажылын түңнээн коллегия хуралы болган. Аңаа РФ-тиң Чиңгине прокуратуразының Сибирь федералдыг округта эргелелиниң оралакчы даргазы Баир Доржиев, ТР-ниң Чазак Даргазы Владислав Ховалыг, Тыванын прокурору Сергей Дябкин, аппарат кежигүнү Шолбан Монгуш киришкен.

Хуралга, бир дугаарында, Баир Доржиев сөс алгаш, 2022 чылда прокуратураның киржилгези-биле чоруттунган ажылдарны каксы демдеглээн: 16 муң ажыг хоойлу хажыдыышкынын илереткен, ону чайладыры-биле 1845 хоойлу-дүрүм актыларын тургускан, 516 саядан хөй рубльга шүүгү черинче 2,2 муң билдириишкинни коруткан, 46 кеземче херээн оттурган болгаш 5 муң ажыг кижиге административтиг харыысалганы хүлээндирген. Ол ышкаш 1200 хамаатының эрге-ажыын камгалап, ажылга катап тургустунар эргезин эгиткен, 56 сая ажыг рубль шалың өрезин төлеттирген, 11 национал төлевилелдиң боттанылгазынга хамаарыштыр хайгааралды чоруткан түңнелинде, чарыттынган 10 млрд рубльди илереткен, хөй аал чурттаар чаагайжыды туттунган 15 бажыңның тудуун доостурган, барык 700 хамаатының эргижирээн оран-савазындан көжүрген.

Баир Доржиев бо бүгү түңнелдиг кылган ажылы дээш республиканың прокуратура ажылдакчыларынга четтиргенин илереткеш, ам-даа күжүн мөөңнеп, чедир шиитпирлеттинмейн турар чидиг айтырыгларны кичээнгейден салбайн, прокурор киржилгезин идепкейжидерин айыткан. Ол кандыг айтырыглар дээрге, эргижирээн оран-савадан чурттакчыларны көжүрер программаның күүселдези, өскүстерге чурттаар оран-сава, чаштарга уруглар садтарынче олуттар-биле хандырылга, шынарлыг эмчи дузазының чедирилгези, чурттакчы чонга чиигелделиг чер хуваалдазы, сайгарлыкчыларның эрге-ажыы, күш-ажылдың камгалалы, эмнер хандырылгазы, кывар-чаар материалдар болгаш аъш-чем аймаанын, коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң өртектериниң үндезин чок черге өзүп турарын чурумчудары дээш өске-даа.

Оон аңгыда, Баир Доржиев хоорай тудуунга болгаш найысылалдың девискээриниң планнаашкынынга хамаарышкан айтырыгларны эки сайгарып көргеш, мэрияның даргалары, чер өнчүзүнге хамаарылгалыг өске-даа улустуң киржилгези-биле "төгерик стол" эрттирерин Кызыл хоорайның прокурорунга сүмелээн. Чүге дээрге бо талазы-биле прокуратураның киржилгези-биле ажылдар чоруттунуп турар-даа болза, амгы үеде 3 муң ажыг хамаатының эрге-ажыы хажыттынган, оларның аразындан 1800 ажыг кижи Кызылдың чурттакчылары болуп турарын ол демдеглээн.

"Амыдыралдың бо кол айтырыгларынга хамаарышкан ажылды чорудуп тура, «кургаг» барымдаалар демдеглээри-биле кызыгаарланмайн, херек кырында түңнелдиг, чижээ, хоойлуга удур өстүрүп турар өртектерни эвээжедирин чедип алыр ажылды чорудары чугула" – деп, Баир Доржиев демдеглээн.

Ооң соонда Тыванын прокурору Сергей Дябкин үстүнде адаттынган сан-барымдааларга немей чоннуң эрге-ажыын камгалаары-биле республиканың прокуратура органнары эвээш эвес ажылды чорутканын улам тодаргайлап илеткээн.

Прокуратураның күжениишкинниг киржилгезиниң түңнелинде, 50 ажыг социал ужур-уткалыг объектилер болгаш хөйниити девискээриниң чаагайжыдылгазының тудугларын доостурар аргалыг болган. Үргүлчүлелдиг хыналданы чорудуп турган түңнелинде, 5 уруглар сады, 27 школаның капиталдыг септелгезин доозарынга идиг берген. Ол ышкаш 8 чаа школа тудуун эгелээринге 327 өскүс уругну оран-сава-биле хандырарынга прокуратура улуг киржилгелиг болганын ол демдеглээн. Хажыдыышкын кылганы дээш буруудаттырган 20 ажыг кижиге административтиг харыысалганы онаагаш, 15 сая рубльга торгаан. Ол ышкаш оттурган 8 кеземче херээнде истелге уламчылап турар. Ниитизи-биле эрткен чылын 6 кеземче херээн оттургаш, судче киирген түңнелинде, 2 херекке хамаарыштыр шиитке лди суд үндүрген.

Республикада коррупцияга удур чоруттунуп турар ажылдарга тускай доктаап, бедик эрге-дужаал ээлеп турган даргаларның ында киржилгелиг болганын прокурор хыналдазының соонда илереткеш, кеземче херээн оттургаш, судче материалдарны киргенин, чамдыктары ам-даа истелгеде чоруп турарын, шиитгирген улусту тодаргай айыткаш, ажылды бо талазы-биле улам күштелдирер дээнин чугаалаан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Владислав Ховалыг прокуратура органнары-биле сырый харылзаалыг ажылды уламчылаарын дыңнаткан. 2022 чылда Тыванын Прокуратуразы күрүне эрге-чагырга органнарынче 1,5 муң ажыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының төлевилелдерин өөренип көөрү-биле киирген дээрзин демдеглээн. Хөй кижиниң кичээнгейи угланган Тыванын социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң тускайлаттынган программазының боттанылгазы бүгү эрге-чагырга органнарының шыңгыы хыналдазында чоруп турарын база дыңнаткан. Ниитизи-биле регионнуң чурттакчыларының айыл чок чоруун хандырары болгаш оларның эрге- ажыын камгалаары-биле Тыванын Чазаа прокуратура органнары-биле ам-даа кады ажылдажылганы уламчылаар.

"Прокурор хыналдазының сагындырыглыг характерин бедии-биле үнелеп турар бис. Тыванын Чазаа прокурорнуң үндүрген акты-бижиктерин улуг кичээнгей болгаш харыысалгалыг хүлээп көрүп турар. 2022 чылда прокурор хыналдазының 28 актызы кирген. Ооң мурнунда чылга деңнээрге, ийи катап эвээш болуп турар. Эки көргүзүгнү коррупцияга удур ажылдың түңнелдери көргүзүп тур. 2021 чылга деңнээрге, 33 хуу эвээжээн. Чаңгыс аай эрге-хоойлу девискээрин тургузарынга нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының хоойлуга дүүшкен болуру болгаш шиитпир хүлээп алыышкыннарын саат чок чорударын эрге-чагырганың бүгү деңнели, удуртулганың шупту органнары хандырар ужурлуг" – деп, Владислав Ховалыг чугаалаан.

/ **Карина МОНГУШ.**
Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруктары.

Кеземче хоойлузу-биле автомашинаны хавырары көрдүнген

Россия девискээринде чаа хоойлу күш кирген. Ооң кол утказы болза, бир эвес чолаачы орук дүрүмнерин удаадараа хажыткаш, автомашина башкарар эргезин берип турар шынзылгазын хавырткаш, база катап документ чок машина башкарып чорааш, туттурар болза, ооң ол машиназын хавырар эргени чаа хоойлу берип турар.

2022 чылдың июль 14-тен тура 258 дугаар Федералдыг хоойлунуң бирги кезээниң 104.1 чүүлү-биле РФ-тиң Кеземче хоойлузунда "д" пунктуну немээн. Ында Кеземче хоойлузунуң 264,1, 264, 2 азы 264,3 чүүлдери-биле көрдүнген кем-херек үүлгедии демдеглеттинген болза, ынчан күрүнениң өнчүзү болур кылдыр чолаачының мунуп чорааны машинаны күш-биле хавырарын айыткан.

Кеземче хоойлузунда айытканы-биле эзирик байдалга автотранспорт башкарып чораан, ооң мурнунда база административтиг кеземчеге онаадып турган азы шынзылгазын хавыртып, шиитгирип турган чолаачылар база катап орук дүрүмнерин хажыткаш, туттурар болза, ооң өнчүзү күрүнении болу бээрин эки билзе чогуур.

Ынчангаш бо хоойлунуң кайы хире күштүүн бодунуң дуржулгазынга көрбес дизе, орук дүрүмнерин хажытпайн, чолаачылар бот-харыысалгазын улам шыңгыырадыры күзенчиг.

/ **Бистиң корр.**

Бир дугаар черде – эртем ажылы

Россияның Эртем хүнүн уткуштур республикада эртем талазы-биле кандыг институттар ажылдап турарын номчукчуларывыска сонуургадыр-дыр бис. Бир-ле дугаарында Тыва Республиканың Национал школа хөгжүдер институдун таныштыраал.

Национал школа хөгжүдер институттуң ажыл-чорудулгазының кол сорулгазы — тыва дылды сайзырадыр болгаш камгалап арттырары. Ажыл-чорудулгазы дээрге-ле уруглар садтарынга, ниити билиг болгаш профессионал өөредилге черлеринге тыва дылдың башкылаашкынынга хамаарышкан эртем-шинчилел ажылдарын чорудары, тыва дылга өөредилге номнарын, тыва дыл башкыларынга өөредилге-методиктиг программаларны белеткеп үндүрери-дир.

Ук институт тыва дылды хөгжүдер талазы-биле бирги күрүне программазының башкарыкчызы дээрзин институттуң директору, филология эртемнериниң кандидады Елена Куулар таныштырды. Амгы үеде ону орус дылды хөгжүдер талазы-биле күрүне программазынга каттыштырган, ол программа 2024 чылга чедир ажылдаар.

“Институттуң ажыл-чорудулгазында бир дугаар черде эртем ажылы чоруп турар. Эртемге хамаарыштыр чүнү канчап турарыл дизе, национал школа хөгжүдер институт болганда, школаларны өөредилге номнар-биле, башкыларга методиктиг сүмелерни ажылдап кылгаш, оларның-биле хандырар ужурлуг бис. Номнарны ажылдап кылыр мурнунда, бир дугаарында, шинчилел ажылдарын чорудар. Бо хүнде тыва дылдың байдалы кандыгыл, өөреникчилерге өөредилге номнарын канчаар бижиир болза экил, бөгүнгү ниитилелде байдал кандыгыл деп чүүлдү билип алган турар ужурлуг бис. Шинчилел ажылдарының түннелинде номнарны бижип эгелээр” – деп, Е. Куулар чугаалады.

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ НОМНАРЫ

Елена Мандан-ооловна өөредилге номнарын таныштырып тура, уруглар садтарында тыва дылды 2 чыл иштинде өөредип эгелей берген өөредилге пособиелерин онзагайлап демдегледи. Урогларга тыва чугаа сайзырадыр «Мээң төрээн Тывам» деп номну, ооң орус дылда «Моя родная Тува» деп үндүрүлгезин база программазы-биле катай институт уруглар садтарынга белеткеп берген. 2021 чылда эге класс өөреникчилеринге «Тыва дыл», «Литературлуг номчулга», «Тыва чогаал» деп эртемнерге өөредилге номнарын белеткээш, парлаткан. Красноярскыда 5 – 6 класстарның «Тыва дыл» номнары ам парлалгада. Бо неделяда 9 класстың «Тыва дыл» номун парлаарынга белеткеп турар. Шуптузу парлаттынарга-ла, март айда школаларга өөрүнчүг чүүл ол болур. Директорнуң чугаазыбиле алырга, школалар дыка үр чылдар иштинде эрги номнар-биле өөренип турган. Бо хүнде сорулгазы — 7, 8, 10, 11 класстарга тыва дыл номнарын белеткээри. Июнь, июль айларга чедир Тываның школалары 5-тен 11 класс чедир «Тыва дыл» номнары-биле хандыртынган турар дээрзин директор чугаалады.

«Чаа өөредилге номнарының ылгалы чүдел?» – деп айтырыгга Елена Мандан-ооловна мынчаар харыылады: «Эрги номнарның мергежилгелериниң сөзүглелдери тыва литературада чогаалдардан шилиттинген, өөреникчилерниң назы-харынга дүүштүр кылдынган-даа болза, ам ол сөзүглелдерниң утка-шынар талазы-биле байдалы бо хүнгү өөреникчилерге утка талазы-биле арай билдинмес. Ынчангаш чаа өөредилге номнарын белеткеп тургаш, бо хүнде урогларның сонуургалы кандыгыл, аңаа дүүштүр чогаалдарны шилип киирген. Бөгүнгүнүң өөреникчилери төөгүнү билген турар ужурлуг. Чогаал санында-ла төөгү-революстуг теманы катап-катап киирип турары чамдыкта артык болуп турар. Уруглар «Араттың сөзүнден», «Уйгу чок Улуг-Хемден» ол теманы дыка эки билир болгай. Кичээл санында ону тайылбырлап турары сонуурганчыг эвес апарган. Ынчангаш амгы ажы-төлдүң сонуургалын, делегейде, ниитилелде болуп турар байдалды таныштырары-биле чоок материалдарны, бичии чиигеди аарак киирип турар бис. Уругнуң сонуургаар чүүлүнге хамаарыштыр мергежилгеге-даа, чогаалга-даа солун темаларны киирип, урогларның билип кааптар болгаш оларның мөзүг-шынарын хевирлээринге чараш уткалыг сөзүглелдерни киирери чугула болуп турар. Ынчангаш бо ажылды элээн өскертилгелиг кылдыр чорудуп турарывыстың чылдагааны ында».

НАРЫН АЙТЫРЫГЛАР

Амгы үеде уруглар садтарынга тыва дылдың башкылаашкынынга хамаарышкан нарын айтырыгларны база директор чугаалады. Уруглар садтарында тускай тыва дыл башкызы, өөренип алган тускай кадрлар чок болуп турар. Кижизидикчи башкылар тускай методика чокка боттарының билири-биле өөредилгени чорудуп турарындан билиглерни чедир бербейн турар.

«Чазак Даргазының 2023 чылда Айыткалында тыва дылче улуг кичээнгейни салыр дээн болгай, ынчангаш өөредилге сайыды аргалыг болза шупту эртемнерни эге школага тыва дылга өөредир кылдыр ажылды чорудуңар деп турар. Бис улуг күзелдиивис-биле шилчидип болур бис, ындыг-даа болза, бо хүнде нарын айтырыг — өөредилге-методиктиг комплектилер чогунда» – деп, Елена Мандан-ооловна чугаалады. Ынчап кээрге

институттуң келир үеде кылыр ажылы, сорулгалары хөй дээрзи оон-на билдингир.

Эрткен чылын институттуң бир улуг чедиишкини – «Тывага ажы-төлдүң болгаш аныяктарның мөзүг-шынар кижизидилгезинге өг-бүленің чаңчылдары» деп төлевилели-биле Россияның эртем фондузунуң грантызын алганы. Төлевилелди тургузарынга кол черни көдээ черлерде өг-бүле чаңчылдарын республиканың кожууннарынче экспедициялар чорудуп тургаш көргеш, тургусканын эртем удуртукчузу, педагогика эртемнериниң кандидады Алевтина Шаалы чугаалады: «Сөөлгү үеде Тываның чурттакчы чону өг-бүле, төрел бөлүк езулалдарын, дагылгалар, улусчу байырлалдар — Шай, Кидис байырлалдары эрттирип турар апарган. Ол дыка эки-дир. Чижээлээргe, сураглыг хөөмейжи Хунаштаар-оол Ооржактың төрел аймаандан салым-чаяанныг хөөмейжилер үнүп турар. Өг-бүле чаңчылдары салгалдан салгалче дамчып турары көскү. Төрээн дылынга, чаңчылчаан культуразынга ынакшыл чажындан эгелээр деп чүүл билдингир болгай».

АЖЫЛЫ ХӨЙ ИНСТИТУТ

2019 чылдан тура институт «Тыва дыл – уруглarга», «Өөредилге албан черлеринге тыва дыл», «Тыва чогаалчыларның чогаалдарының школа библиотеказы», ол ышкаш «Урогларга тыва улусчу оюннар» деп төлевилелдерни боттандырып эгелээн.

Институттуң баазазында уруглар садтарынга өөредилге-методиктиг номнарны парлап үндүрүп турарын парлага-полиграфия килдизиниң кол редактору Людмила Ооржак таныштырды. Улуг өөредилге номнарындан аңгыда, бичии номнарны, методичкаларны, календарьларны институттуң баазазында боттары парлап турары онзагай.

Чаңгыс каът, бичии орансавада институттуң ажылдакчылары дыка-ла хөй ажылдарны кылып турарын көргеш, магададым. «Россети» албан черииң улуг үш каът чараш оран-савазының кожазында бичежек чавыт бажыңчыгашта сыңмарлажып турарын көргеш, чурттакчы чонну электри чырыы-биле хандырып турар чугула албан чери эң-не хереглелдиг болбайн канчаар, а өзүп олурар салгалдарывыстың иштики делегейин «чырыдар» — төрээн дылын кадагалап арттырар сорулгалыг ажылдап турар институттуң ажылдакчылары оон-даа чараш улуг өргээге саадаан болза деп бодал бажымга кирди.

/ Алдынай АРАКЧАА.
Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

| МӨӨРЕЙ. МӨӨРЕЙ |

Тыва тоолдарны өг-бүлеже эгидээли!

Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институду Шагаа уткуштур өөреникчилер аразынга тыва улустуң тоолдарынга үндезилээн чурук мөөрейин чарлаан.

Ооң кол сорулгазы – тыва улустуң аас чогаалы, ёзучаңчылдарынга өзүп орар салгалдың сонуургалын оттурары, төрээн дылын сайзырадып, номчуттунарынга ынак болурунче хаара тудары болгаш чурулга уран чүүлүнге сундулуг урогларны деткиири болуп турар.

Мөөрейге киржир күзелдиг уруглар февраль 5-ке чедир билдириишкиннери-биле катай (IPG, PDF) хевирге чураан чуруктарын дараазында электроннуг почтаже smus@tigpi.ru чорударын организаторлар дилеп турар.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 1 | № 7 (19638)
ШЫН

Албадавас, а угланыышкын бээр мен

Бир хүн ажылдап олурувуста, эжик соктаан соонда, херээжен кижи кирип келди. Чугаалажы бээривиске «Шын» солуннуң идепкейлиг бижикчизи Шеңне Куужаан болду. Бай-Тайга кожууннуң амыдыралындан солун болгаш «изиг» медээлерни бижээн чагаалары редакцияга бо-ла келир. Бо удаада чагааларын редакцияга боду эккелгени ол. Шеңне Чайлаг-ооловна тыва театрның аныяк артизи Шораан Куужаанның авазы болду. Ынчангаш «Шын» солуннуң идепкейлиг бижикчизин, үлегерлиг иени номчукчуларывыска таныштырар-дыр бис.

– Шеңне Чайлаг-ооловна, ал-бодуңарның, өг-бүлеңерниң дугайында таныштырыптар силер бе?

– Куужаан дээрге уругларым ачазының фамилиязыдыр ийин. Ада-иемден келген фамилиям Даржаа. Уругларым ачазы Казылган Куужаан деп кижи чүве. Ажы-төлүвүс чашта-ла боду бистен чоруй барган. Ажы-төлүм-биле үжелээн арткаш, азыранчып өзүп келдивис.

Шораан улуг оглум. Чаңгыс кызым Владивостокта дээди өөредилге черинде өөренип турар. Бо чылын дооскаш, программист мергежилдиг чаныпкелир. Шораан 1994 чылдың декабрьда төрүттүнген. Ол бир хар ажып тургаш-ла, Тээлиниң «Сайзанак» уруглар садының кижизиттирикчизи апарган. Ынчан амгы дег, уруглар садынга олут манавас, харын-даа чаштарны башкылар боттары-ла бажыңга сүрүп чедип келир, магалыг-ла үе чүве ийин. Уруглар садынга оглумнуң бөлүүнүң кижизидикчи башкызы турдум. Шораанчик дөрт харлаптарга-ла, Тээлиниң Дамба Хүреш-оол аттыг уран чүүл школазының танцы бөлгүмүнче киирип-тим. Дыка хөй кыс уруглар аразынга чааскаан самнап турган чаңгыс оол. Элээн үе эрткенде, баян талазынче шилчип алган бис. Уруум шору апаарга фортепиано клазынга өөредип алган мен. Чаш улустуң сайзыралынга уран чүүл, ыры-хөгжүм черле эки салдарлыг болур дээш ынаар-мынаар киирип, бар-ла аргаларны ажыглап турганым ол.

– Салым-чаяанныг кижи шупту чүүлге дески болур дээр болгай. Шорааңга ол чугаа хамааржыр бе?

– Ийе, салым-чаяанныг уруглар чайгаар-ла шупту чүүлге дески болур чорду. Шораан бир класска кирерде, берге үелер турган. Тээли школазынга ийи бир класс турган болза, ада-иелер бир башкыны шыырак, а өскезин кошкак дижирлер. «Шыырак» дээн башкының клазы Тээлиниң байларының ажы-төлүү-биле дола берген болду. А мен башкы биле башкы дөмей ыйнаан дээш, «кошкак» дирткен башкының клазынче оглумну киирип алган мен. Сөөлгү класста колдуу адалары чок, бот-иелер ажы-төлү чыглы берген болган. Оглум бирги класска өөрени бээрге, холунуң үжүү дыка чараш, өөредилгеге дыка сонуургалдыг төл болду. Шораан бичиизинде-ле хөй-ниитижизи аажок, бир-ле солун хемчегге киржи берген турар кижи. Бешки класстан эгелээш, школаны дооскужеге чедир, Чаа чыл санында школага Соок-Ирей ролюн күүседип келди.

Уругларым школачы турда, көдээ культура одаанга ажылдай берген мен. Клубка хемчеглер эрттиреримге, эр башкарыкчылар ховар, ты-вылбайн баар чүве. Ынчангаш оглум-биле Наадым, фестиваль дээн ышкаш кожуун чергелиг хемчеглерге башкарыкчылап чораан бис. Ынчап кээрге, уругнуң өөредилгези башкызындан-даа эвес, а салым-чаяанныындан хамааржыр-дыр. Салым-чаяанныг уруглар шупту чүүлге дески шыырак болур дээрзин билдим. Чүге дээрге мен оглумну кайнаар-даа албадавас, чүгле угланыышкын айтып турдум. Амгы үениң ада-иезиниң эң-не берге ажылы – онаалга кылдырары болгай. Меңээ ындыг нарын ажыл черле турбаан.

– Мергежил шилилгези кымныы ирги?

– Кандыг-даа кижи бодунуң күзелиниң аайы-биле эртем-билиг чедип алыр болза, чедиишкинниг болур. Ынчангаш оглумнуң шилип алган мергежилинге таарзынмаан-даа болзумза, хүлээп алган мен. Авазының күзели — хелемечи. Өөренири хөлчок эки, номчуттунар боорга, янзыбүрү дылдар билир, очулдурукчу болзун деп бодаан күзелим-дир ийин. Школаны алдын, мөңгүн медаль-биледаа доозуп болур турган кижи. Ынчалза-даа ол үе бөдүүн турган болгаш, алдын, мөңгүн медальдарны-даа херексевээн бис.

АРТИСТ БОЛУР ДЭЭШ ...

Шораан школа доозуп турда, Москваның М.С. Щепкин аттыг дээди өөредилге черинче уруглар чыып эгелээн. Тываның В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга оглум шылгалда дужаап турда, эгезинден төнчүзүнге чедир кады турдум. Москвадан башкылар келгеш, шилилге кылды. Аъш-чем-даа чиир чай чок, театрны долганып-ла турар мен ийин. Чамдыкта мени киирбейн-даа баар, а бир чамдыкта кире-даа бээр мен. Республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан келген салым-чаяанныг оолдар, уруглар дыка хөй, мөөрей кончуг улуг. Кускуннап-даа, ыглап-сыктап-даа турар улус бар, дыка солун чүве. Шорааңга бир башкы: «Кончуг улуг хая дагның баарында турар-дыр сен. Хая кырында эштериң бар. Оларны кыйгыр» дээрге, бар-ла шаа-биле алгырып турду. Хөгжүм херекселдеринге ойнап билир-билбезин база айтырар. Фортепианога ойнаарын, танцылаарын, ырлаарын, басня чугаалаарын, каттырынчыг чүүлдер көргүзерин дээш дескизи-биле көргүскен. Чарли Чаплинниң ролюн-даа ойнаан. Ынча хөй салым-чаяанныг оолдар, уругларның аразындан оглум база шилиттине бээрге, дыка-ла өөрээн мен. Ийи иешкиниң өөрүшкүзү эгээртинмес болган.

– Студентилеп тургаш силерни чүнүң-биле өөртүп турду?

– Эки өөредилгези дээш РФ-тиң Президентизи В. Путинниң шаңнал стипендиязын ап турду. Стипендия алгаш, «Хөмүр-ыяш садып алыр сен, авай» дээш, меңээ база акша чорудуп бээр кижи. Стипендия-биле-ле амыдырап турду ийин. Мээң ачам, оглумнуң кырган-ачазы, уйнуунга дыка ынак чораан. Пенсиязы үнерге-ле, акша чорудуп бээр. Дыштанылгазында кырган ада-иезиниң чайлаанга дузалажып, хой кадарып, өдек аштап чайлаар. Чүгле кырган-авазы сугга эвес, а кожаларынга база дузалажыр. Кырган-авазы оглун хопталап, харамнанып-даа олурар чүве.

– «Шын» солуннуң идепкейлиг бижикчизи болгай силер. Кажан бижип эгелээн силер, Шеңне Чайлаг-ооловна?

– Бешки класска Бай-Тал ортумак школазынга өөренип турумда, башкывыс Сайлыкмаа Комбу директорнуң өөредилге талазы-биле оралакчызы, школага тыва дыл болгаш чогаал башкызы турган. Ынчан Салчаковна чечен чогаал бөлгүмүн удуртуп турган. Ол бөлгүмче барып тургаш, бижип эгелээн мен. Шүлүктер, чечен чугаалар бижиирингебашкывыс бисти өөредип турган. Библиотека баарынга дыка ынак турдум. Ынчангаш оглум, кызымны база чажындан-на ном саңы баарынга, номчуттунарынга өөредип чорааным ол. Суурнуң-даа, школаның-даа ном саңының доктаамал номчукчулары турдувус.

Шораан Кызылга шылгалда дужаап келирге-ле, Москвадан келген башкылар: «Көдээ суурдан келген хирезинде кандыг кончуг дылга шыырак оол боор. Орус дылың башкызы кымыл дээш башкылары аажок мактаар болган. Шынында ада-иелер база кол рольду ойнаар-дыр ийин. Оглумнуң орус дылга шыырак болган ужуру болза доктаамал ном саңындан үнмейн номчуттунуп чорааннында деп санаар мен.

Школачы тургаш шиилер бижиирин шенеп чораан. Хөй кезиинде кээргенчиг, чединмес амыдырал дугайында-ла бижээн боор. Оглумнуң эң-не улуг күзели – кино артизи болгаш режиссер болуру.

Оглум, кызымны каапкаш, ажылым аайы-биле бо-ла хоорайлай бээр мен. Шораан бешки класска-ла кара даң бажында тура халып келгеш, от-көзүн салыр, кежээ өөренгеш келгеш, бажыңын чылыдыр одап алыр. Иелээн дыка азыранчырлар. Уруум эртен эрте, а оглум дүүш соонда өөренирлер. Оглум өөренгеш орай тараар. «От-көс салыр мен башкы» – дээш, сөөлгү кичээлинден дилеп алгаш чоруй барган-даа боор.

Шораан бичиизинде бир дыка хөктүг чаңныг кижи. Дуңмазы хевин шын кедип алыр, а Шораан ыяап-ла дедир кедер. Кончудуп, эттедип-даа турар, ол хирезинде дедир-ле кедип алган боор. Кезедир дээш азыгга-даа тургузуп турар мен. Черле хоржок, бодунуу-биле кеттинер. Оглум черле кежээлерде номчуттунуп-ла орар. Бажың ишти ширбип, аштанып-аайланырынга дыка ынак, кежээзи кончуг.

Бо назынымда шөлээмде черле дыштанып көрбээн мен. Шөлээлеп алгаш, бирле кижиниң орнунга шала чуур, чок болза таңныылдаар дээш, бир-ле ажыл тып алыр чордум. Шораан, уруум Чайыр, мен үжелээн Культура бажыңының шалазын-даа чуп ажылдап турдувус. Оглум ам-даа номчуттунар чаңын салбаан. Суурга кээрге, эш-өөрүң-биле үнүп агаарла дээримге, хоржок, номчуттунуп олурар-дыр.

/ Айдың ОНДАР
чугаалашкан.

| МЕДЭЭ |

«Эвриканың» коллективинден

Тываның немелде өөредилге албан черлери «Бүгү чүүлдү тиилелге дээш», «Буянныг манчы» деп ачы-буян акцияларынга каттышканын ТР-ниң Өөредилге яамызы дыңнаткан.

Шагаа байырлалынга уткуштур «Тоолзуг тоолай – Кулактыг Чаа чыл» деп хемчеглерниң кызыгаары-биле чоруттунуп турар «Буянныг манчы» акциязында Кызыл кожууннуң «Эврика» немелде өөредилге төвүнүң коллективи идепкейлиг киржип турар.

Өөредилге төвүнүң ажылдакчылары тускай шериг операциязында киржип турар чаңгыс чер чурттугларывыска болгаш оларның өг-бүлелеринге, амыдыралдың берге байдалынга таварышкан өг-бүлелерге белектерни дамчыдар.

/ ТМГ Медээлер.

Эгин-кожа ажылдап чорааным...

(Сактыышкын)

1993 чылдың февраль 1-ниң хүнү. Республиканың “Сылдысчыгаш” уруглар солуну тургустунганывыстан бээр таптыг-ла 3 чыл болган – 3 харны харлап алган бажывыс хылбыктадыр үевис келген турганы ол чүве. Ол-ла хүн олчалыг болдувус. Биске, тыва парлалганың отрядынга, база бир чаа сеткүүл немешкен деп өөрүнчүг медээ келген. Бис ам дуңмалыг апарган бис. Дуңмавыс чежемейниң-даа бистен бичии болза, ооң күүседир хүлээлгелери, сорулгалары кедергей улуг, а ады безин дыка ыдык – Башкы. Шак ынчаар “Башкы” сеткүүлү “Сылдысчыгаш” уруглар солуну-биле чаңгыс хүнде тургустунуп, чаңгыс каътка турумчуп, тыва парлалганың төөгүзүнге көстүп келген.

Үр-даа болбаанда бистиң редакцияның ажылдап турганы Парлалга бажыңының 4-кү каъдынга “Башкы” сеткүүлүнүң редакциязы көжүп келген. Оон бээрле “Башкы” сеткүүлү биле “Сылдысчыгаш” уруглар солуну эгин-кожа ажылдап, адырылбас өңнүктер болу берген бис. Тургузукчувус безин чаңгыс – Тыва Республиканың Өөредилге яамызы.

“Башкы” сеткүүлүнүң эң-не баштайгы хостатпаан кол редакторлары Тыва Республиканың өөредилге сайыды Клара Ивановна Комбу биле Тыва

/ «Чаа үндүрүлге, солунун аа!» Номчукчулар Альбина Бирюкова биле автор.

ооң көрүжүн, бодалдарын хөйү-биле дыңнап келген мен. Редакцияның коллективи бодунуң кылып чорудуп турар янзы-бүрү хемчеглеринге болгаш байырлалдарында мени бо-ла чалаар.

Чамдык чылдарда чагыдылга компаниязының үелеринде “Башкы” сеткүүлүнүң редакциязы-биле кожуунарның школаларынче кады сургакчылап, башкылар болгаш өөреникчилер-биле солун ужуражылгаларны-даа эрттирип турдувус.

«БАШКЫ» БИЛЕ «СЫЛДЫСЧЫГАШ» – ӨҢНҮКТЕР

Чаңгыс каътка ажылдап турган редакциялар “Башкы” сеткүүлдүң, “Сылдысчыгаш”, “Тыванын аныяктары” каның башкылал ниитилелиниң аажок хүндүлээри Петр Александрович Морозов кол редакторнуң оралакчызы кылдыр ажылдап келген. Ол сеткүүлдүң орус дылда капсырылгазының редактору болуп ажылдап турза-даа, “Башкы” сеткүүлдүң чогаадыкчы ажыл-ижиниң улуг сүмелекчизи турган. Сайыттап турар чылдарында уруглардың “Сылдысчыгаш” солунун дыка деткип келди. Ол мээң уруглар солунунга кылып турар чогаадыкчы ажылымны аажок үнелээр. Дөрткү каътка, мээң кожам болуп ажылдап келгенде бо-ла кабинедимге кирер, ажыл-ижимни сонуургаар турду. А мен ооң ажылдап турган кабинединге кире бергеш, кайгаар мен. Сайыттап ажылдап чорааан

БҮЗҮРЕЛДИ ШЫНЗЫДАР ДЭЭШ...

2022 чылдың октябрь айда сеткүүлдүң кол редакторунуң ажылын удуртуп-баштаар улуг үүле-иш меңээ онаашты. Анаа эвес хөй чылдарда “Башкы” сеткүүлдү удуртуп-баштап чорааан кол редактор, бедик арга-дуржулгалыг башкы Николай Салчакович Конгар-биле эгин-кожа чоок ажылдап чорааан-дыр мен. Кажанда-даа “Башкы” сеткүүлдү кол редакторлай бээр мен деп бодавайн чорааан мен. Ынчалза-даа кедизи барып, сеткүүлдү мээң удуртуп-баштаарымны билген дег, Николай Салчакович анаа эвес сеткүүл дугайында көрүжүн, бодалдарын меңээ чугаалап чорааан-дыр.

“Башкы” сеткүүлүнүң кол редакторунга хөй чылдарда ажылдап чорааан дуржулгазы бедик башкының бодалдарын өттүр билген дег, меңээ идегеп, мындыг бүзүрелди көргүскени дээш республиканың национал школалар хөгжүдер институттуң директору Елена Кууларга четтиргенимни илередир-дир мен. Бүзүрелди шынзыдар дээш, дуржулгалыг башкының чугааларынга даянып, амгы үениң башкылаашкын ажыл-чорудулгазының негелделеринге дүүштүр ажылдаар мен. Ажылымның кол быразы, быжыг чөленгиижи болур редакцияның коллегиязы тургустунар. Ооң кежигүннери башкылар ниитилелиниң бедик арга-дуржулгалыг, оларның аразында хүндүткелдиг башкылар, эртемденнер болур.

Сеткүүл эрги хевээр, чылда дөрт катап, оон аңгыда, бир тыва дылга, бир орус дылга капсырылгалыг үнер. Ооң-биле чергелештир сеткүүлдүң электроннуг үндүрүлгези база немежир. Эрткен чылын декабрь айда сеткүүлдүң электроннуг үндүрүлгезиниң

Республиканың Өөредилге сайыдының оралакчызы Людмила Трифоновна Марченко олар болган, а редакцияның хөй-ниити коллегиязының кежигүннеринге арга-дуржулгазы бедик башкылар, эртемденнер, журналистер Р.Р. Бегзи, К.Б. Салчак. Н.М. Кара-Сал, М.В. Борбак-оол, А.И. Бирюкова, А.С. Дембирель, И.Н. Добычина болгаш өскелер-даа турду.

1995 чылда, кажан Николай Салчакович Конгар кол редактор болуп ажылдай бергенде, ооң кабинединиң барык-ла доктаамал аалчызы болу бердим. Хостуг үелеривисте бо-ла удуртуп турар солун-сеткүүлдеривистиң дугайында чугаалажы бээр бис. Николай Салчакович черле арга-дуржулгалыг хоочун башкы, удуртукчу сайыт чораан болгаш, бо-ла ажыктыг сүмелерни кижиге чугаалап бээр. Чамдыкта мен сургакчылап чедер деп турар школамны адаарымга, ол школаның төөгүзүн, ында ажылдап турар башкыларның дугайында чугаалааш, ол башкыларның кайызынга барып чугаалажырымны безин сүмелеп бээр. А "Башкы" сеткүүлүнүң дугайында солуннарның ажылдакчылары чаңгыс команда болуп алгаш, ынчангы Тыва Республиканың Парлалга комитединиң даргазы Анатолий Сергеевич Серенниң организастааны массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларының аразынга болуп эрткен спортчу маргылдааларның 1-ги Спартакиадазынга киришкеш, ийиги шаңналга төлептиг болдувус.

Николай Салчаковичиниң соонда сеткүүлдүң кол редакторунга Роман Калдар-оолович Куулар, Светлана Васильевна Силиванова, Даш-оол Сеңгилович Монгуш, Людмила Монгушевна Куулар олар ажылдады. Бо кол редакторлар-биле база чаңгыс каътка кады кылып турар ажыл-иживисти чугаалажып, аравыста эптиг, найыралдыг ажылдап келдивис. Ол чылдарда "Башкы" сеткүүл-даа, "Сылдысчыгаш" солун-даа адырылбас өңнүктер, найыралдыг кожалар болуп келдивис.

Бир онзагай чүве, Л.М. Кууларың кол редакторлап ажылдап турар чылдарында "Башкы" сеткүүлге хөй чылдарда Тыва Республиканың Өөредилге сайыдынга ажылдап турган, республиканың Сеткүүлдүң Тыва Республиканың Сан-чурагай яамызы ооң езулуг тургузукчузу турган Тыва Республиканың Өөредилге яамызынга шилчидип берген. А сеткүүлдүң үндүрүкчүзү – Тыва Республиканың национал школалар хөгжүдер институт.

болгаш ындыг боор, столунуң кырында кылыр ажылдарын темалар аайы-биле белеткеп алган, эмге-секселии аажок. Петр Александрович база-ла "Башкы" сеткүүлүнүң дугайында бо-ла чугаалаар турду.

"Башкы" – хөй санныг башкылар ниитилелиниң арга-дуржулгазы бедик, бурунгаар көрүштүг, чаңгыс аай үзел-бодалдыг бөлүк башкыларның бот-идепкейи-биле үнүп эгелээш, бо хүннерде бодунуң угланыышкын туружу бижыг, бүзүрелдиг сеткүүл болуп артпышаан. Ооң үндүрүлгелеринге башкыларның ажыл-чорудулгазынга ажыктыг материалдар хөйү-биле парлаттынып келген, оларның аразында арга-дуржулга солчур эртем-методиктиг сеткүүлү.

2022 чылда "Башкы" сеткүүлүнге үндүрүкчү редактор болуп Елена Тадар-ооловна ажылдап турда, сеткүүлдү Тыва Республиканың Сан-чурагай яамызы ооң езулуг тургузукчузу турган Тыва Республиканың Өөредилге яамызынга шилчидип берген. А сеткүүлдүң үндүрүкчүзү – Тыва Республиканың национал школалар хөгжүдер институт.

эң-не баштайгы дугаары үнген.

Амгы үеде сеткүүлдүң бо чылгы бир дугаар үндүрүлгезиниң белеткели кидин түлүк чоруп турар. Үндүрүлгениң кол өзек материалдарын "Башкы" сеткүүлдүң 30 чыл оюнга тураскааткан.

"Шын" солунга бо материалымны ажыглап, Тыва Республиканың Өөредилге яамызының, республиканың национал школалар хөгжүдер институдунуң өмүнээзинден база бодумнуң мурнумдан "Башкы" сеткүүлүнге аңгы-аңгы чылдарда ажылдап чораан журналист эш-өөрлеримге, сеткүүлдүң техниктиг, саң-хөө ажылдарын кылып чораан ажылдакчыларга база амгы командамның кежигүннеринге сеткүүлдүң 30 чыл оюн таварыштыр байырымны чедирип олур мен. Чогаадыкчы тура-сорукту, бедик көдүрлүүшкүннүг хей-аътты, демир-үжүүнүң бажы кезээде чидиг чоруурун, а кол-ла чүве бижыг кадыкшылды күзедим!

/ Александр ШОЮН,
"Башкы" сеткүүлдүң кол редактору, РФ-тиң алдарлыг журнализи, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

/ Сеткүүлдүң ажылдакчылары(солагай таладан оң талаже) Чигир-оол Конгар, Роберт Ондар, Наталья Куулар, Роман Куулар, Евгения Ооржак, Борис Казырыкпай. Кол редактору Николай Конгар. 1998 чыл.

/ Сеткүүлдүң ажылдакчылары (солагай таладан оң талаже) Артында одургда Юнона Чооду, Светлана Монгуш. Мурнуку одургда Сайлыкмаа Комбу, Петр Морозов, Людмила Куулар. 2018 чыл.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 1 | № 7 (19638)
ШЫН

Өгбем үлүү уттундурбас

Шаанда Кызыл хоорайга алгы-кеш заводу ажылдап турган. Аңаа мээң ачамның кады төрээн дуңмазы Караш Монгуш ажылдап турганын ооң бодундан дыңнаан мен. Ооң ол солун чугааларын ынчан шоолуг херекке албас турганым ол боор, демдеглеп, бижип-даа албаан чордум. Чогум мынча деп чугаалап олурганын сактыр-дыр мен.

Ажылдап чоруп турувуста, хенертен “дайын эгелээн” деп медээ дыңналып келген. Ынчан хып дээн чалыы, аныяк эрлер, кыстар-ла болгай бис. Өг-бүлелиг-даа, бот-даа дивейн, аныяк эрлерни дайынче кыйгырты берген. Шуптузун бөлгеш, Иркутск хоорайга апарып, казарма дээр черге чурттадып, белеткел соонда, бөлүү-биле фронтуже чорудуп турган. А бистер аал-чуртувуста арткан улус, ылаңгыя херээжен кижилер, орус омактыг чоннуң хептерин даараарынга өөренип эгелээн бис. Эр улустуң кыжын-чайын кедер хөректээштери, моюндуруктуг тоннарны даарап турдувус. Алгы-кешти чон хөйү-биле эккеп дужаап турган. Кештен чолдак тоннарны алгы-кештен даарарааш, олла хевээр даштын пөс-биле шыппайн, чорудуп турган бис. Ак-ак тоннар боор чүве. Кышчай-даа чок, дайын төнгүже даараныр келген бис. Кышкы хол-хаптарын база хой кежинден даарап турдувус. Кидис идиктерни эр улус аңгы черге кылып турган. Ону база чоннуң чыып бергени хой дүгүнден кылыр. Ол-ла бүгү идик-хепти дайынчыларже чорудар. Улус-чон дыка-ла идепкейлиг киришкен. Аъш-чем аймаан эмгежокту кылгаш чоруткан: саржаг, эът, соктаан далган. Аъш-чем аймаан шоодай-шоодайы-биле чорудуп турган, та чежени! – дээр кижи. Ол үеде шаңнадып-мактадып турган хүндүлел бижиктерин-даа биске көргүскенин утпаан мен.

Дайын соонда Кызылдан төрээн сууру Кызыл-Мажалыкче чанып келгеш, хөй чылдарда хеп даараар ательеге ажылдаан. Боду аажок шевер аргыттынар-даараныр. Алгы-кешти боду эттеп, чымчаткаш, ажы-төлүнге идик-хепти даарап берип чораан. Ынчан кижилер аажок ажылгыр, кежээ, кызымаккай чорааны магаданчыг. Ам бо шагда магалыг ышкажыл, алгы-кешти ууштап, дырбактап, ээлеп олурбас, тускай эт-херекселдер бар апарган. Алгы-кешти ажыглап, камнап-кадагалавас апарганывыс, чамдык таварылгаларда бокче октапкан чыдарывыс, дыка-ла харааданчыг. А ол шагда өскүс анай кежи безин, аажок үнелиг турган-дыр. Ол хамаанчок дүк чедишпестей бээрге, хараганнар баштарынга чыпшынып калган өшкү-хой дүктерин чыып, күрүнеге дужаап турган.

Ол үеде ажыглап турганы бичии-даа болза, алгы-кеш болбаазырадыр цехтер та канчап хагдынып калган чүве ийик. Дайын соонда үелерде безин кидис идиктерни кылып үндүрүп турган-на болгай.

Барык сезен чылдар дургузунда амыр-тайбың чурттап келдивис. Ам база тускай шериг операция деп чүве дыңналып кээрге, дыка-ла аарберге-дир. Тыва катап база эрес-дидим, аныяк-чалыы оолдарын ынаар аткарып, демнии-биле бүгү чон аъш-чем, идик-хепти белеткээш, фронтуже чорудуп турары өөрүнчүг-дүр.

Мээң үстүнде сактып, чугаалап олурарым улуг өгбем сезен хар ашкыже чедир чурттааш «кызыл-дустаан». Ол амыр тайбың амыдырал дээш канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузун кииргенинге чоргаарланып, сактыр-дыр мен.

/ Сереңмаа МААДЫР-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Авам орнун солуп чораан...

Шагаа бүдүүзүнде чажымдан өскүс артарымга азырап өстүргеш, ам 70 харлай бергижемге карактап, сүмележип, эът-чемин берип чоруур угбам Наскыл Балдаңовна Доржунуң 85 харлаан юбилейи. Кончуг эрес-кежээ честем Байыр-оол Кыргысович Доржу-биле 1959 – 60 чылдардан бээр Торгалыг колхоз-совхозтуң малчыннары болуп, бүгү ажылчын назынын, кадык-шылын өргүп ажылдааннар.

1990 чылда совхоз КУБче шилчиирге, 2000 чылга чедир пенсиялай бергеш-даа, күрүнеге чеже малды өстүрүп берген чүве.

2006 чылда честевис «өске оранче» чоруткан. Малчын чымыштан аңгыда, угбам 11 ажы-төлдүң авазы Маадыр ие, хөй-ле орден, медальдарның эдилекчизи. Ак-Чыраа, Чаа-Суур, Чалааты, Амдайгын талазында амдаа ажы-төлүнүң аразында, оларның ажылынга дузалашпышаан. Шак мындыг көдээ иштиң кижилери эскертинмес ховар маадырлар-дыр.

Угбамга шүлүүм тураскаатты.

УГБАЛЫГ МЕН

Ажыл-иштиң чымыжындан тура дүшпес,
Ажыг кыштың соогунда-даа чажам дивес,
Азыраан малы, ажы-төлү арбын-көвей
Аймак чонун баштап чоруур угбалыг мен.
Кончуг чалыы, он чедилээн назыңда
Кодан өшкү хүлээп алгаш, торулбаан сен.
Бир муң тос чүс бежен тос чыл үнген турда,
Бир-даа башты оскунмайн тергиидээн сен.
Оон бээр ам он-он чылдар шуужуп эрткен,
Орлан-шоваң хевээр артты, эргим угбай.
Ирбитейниң ол-бо даглар, делгемнерде
Идик баспаан чериң-даа чок, кашпагай сен.
Аныяксыг, олут орбас, шалып-кежээ
Амыдырал оруун часпас сүмелекчим.
Азарганчыг хензиг мени доруктуруп,
Авам орнун солуп чораан угбалыг мен.
Амдыгаа дээр хоюң дозуп, малың малдап,
Амдайгынны, Ирбитейни ээлеп чор сен.
Ачыларың, ичилериң аразынга
Ам-даа хөй чыл чурттаарыңны алгап ор мен.

/ Кызыл-Уруг САНЧАТ-ООЛ.
Сукпак суур.

Шүлүкчү-биле болчаг

2023 чылда Барыын-Хемчик кожууннуң ном саңнарында «Шүлүкчү-биле болчаг» деп программа ажылдап эгелээн. Суурларның библиотекаларынга ол суурда чурттап чоруур шүлүк, чогаал бижип чоруур салым-чаяанныг чаңгыс чер чурттуглар-ывыс-биле ужуражылгалар эгелээн.

Январь 26-да С.С. Сүрүң-оол аттыг төп библиотекага программаның бир дугаар киржикчизи, контроль-ревизия органының даргазы, шүлүкчү, чогаалчы, композитор, кожуунда «Мажалык» чечен чогаал каттыжыышкынының удуртукчузу Орлан Кара-Сал-биле «Авыралын ижип өскен, арыг суглуг Барлык хемим» деп аттыг ужуражылга болуп эрткен.

Орлан Мандат-оолович Барыын-Хемчик кожууннуң Эрги-Барлык суурга төрүттүнген. 2001 чылдан эгелеп Барыын-Хемчик кожуун болгаш Ак-Довурак хоорайның статистика килдизинге ажылдап тургаш, кожуун биле хоорайның 2002 чылда Россия чергелиг кижи чизезинге белеткел ажылдарының дугайында кыска материалдарны солунга бижип эгелээн. Ол бодунуң статистика ажылының дугайында «Статистика солун ажыл» деп шүлүктү бижээш, ооң аялгазын боду чогааткан.

Саазыннар аразында
Санаттынган, бижиттинген,

Сагыш-бодал саннар
бүргээн –
Статистика солун ажыл.

Каш-каш чылды
сайгаргылап,
Калькулятор аяар базып,
Самбың тутса,
шаккылаар-ла,
Статистика солун ажыл...

Ужуражылгага «Мажалык» чечен чогаал каттыжыышкынының кежигүннери, Ак-Довурак хоорайның даг-дүгү техникумунуң тыва дыл болгаш чогаал башкызы Сайлык Борисовна сургуулдары-биле, Кызыл-Мажалыктың 1 дугаар школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы Айсуу Сарыг-ооловна өөреникчилери-биле, Ак-Довурак хоорайның «Өлчей» лицейиниң тыва дыл болгаш чогаал башкызы Угулза Экер-ооловна өөреникчилери-биле база суурнуң чурттакчылары болгаш номчукчулары киришкен.

Орлан Мандат-оолович бодунуң кажан, канчап шүлүк бижип эгелээнин, шүлүктеринге аялганы чогаатканының дугайында таныштырган.

Чогаалчы чырыкче 4 номну үндүрген. Бирги шүлүктер ному «Авам чурту Алаш хемим» 2014 чылда үнген. Бо номунда «Авам чурту Алаш хемим» деп шүлүктү «Мажалык» чечен чогаал каттыжыышкынының кежигүнү, чогаалчы, шүлүкчү Эльза Ооржак аянныг номчуп күүсеткен.

Ийиги ному 2014 чылда ачазы Мандат-оол Кара-Сал дугайында «Чээрби вектиң кижизи» деп барымдаалыг тоожулал болгаш шүлүктер ному үнген. «Ачам чурту Кара-Дыт» деп шүлүктү Хемчик аттыг ыры болгаш танцы ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу Олесья Дувекей аянныг номчаан.

Үшкү ному «Арыг суглуг Барлык хемим» деп ат-биле 2016 чылда үнген. Бо номунда кажан аялга чогаадып, канчап чогаадып эгелээнин база бижип турар. «Баян үнү», «Арыг суглуг Барлык хемим», «Ачам чурту Кара-Дыт», «Эрги-Барлыым» дээш ооңдаа өске шүлүктеринге аялгалар чогааттынган.

«Арыг суглуг Барлык хемим» деп ырыны Олег Намдараа аттыг культура ордузунуң көжүп чоруур культурлуг төптүң эргелекчизи Оюмаа Ооржак ырлап күүсеткен.

2017 чылда дөрткү ному «Чаартылгалыг шагның шапкынчызы» деп авазы Александра Хопуй-ооловна Кара-Салдың дугайында барымдаалыг тоожу база авазының шүлүктерин бижээн.

Ужуражылганың киржикчилери хөй-ле солун айтырыгларны чогаалчыга салган.

«Шүлүкчү-биле болчаг» деп программаның бирги ужуражылгазы солун болгаш бедик деңнелге эрткен.

/ Азията НАЗЫН,
Барыын-Хемчик кожуунуң С.С. Сүрүң-оол аттыг төп библиотеканың чурт-шинчилел килдизиниң эргелекчизи.

| “СҮБЕДЕЙ” СПОРТ ШКОЛАЗЫНЫҢ 15 ЧЫЛЫНГА |

Сайын-Белектиң тиилелгези

Январь 29-та “Сүбедей” спорт школазының 15 чыл оюнга тураскааткан 128 шыырак мөгениң аразынга хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Маргылдааның кол организакчылары ТР-ниң Спорт яамызы, “Сүбедей” биле “Тыва” спорт школалары.

Тываның мөгелеринден аңгыда, аңаа Моолдуң Ховсугул аймактан күрүнениң Начын мөгези Чинчулуун Батчулуун, Увс аймактан Арзылаң мөге Баттулгын Осогбаяр, Чаан мөге Баатор Бадарчын, Начын мөге Ганджуур Цоггэрэл хүрешкени аарыкчыларның сонуургалын оттурган.

Маргылдаа эгелээр мурнунда Тываның “Саян” ансамблиниң артистериниң “Сүбедейниң салгалдары” деп хөгжүмнүг чараш танцысамны күүсеткени мөгелерниң болгаш көрүкчүлерниң хейаъдын көдүрген.

“Сүбедей” спорт школазының 15 чыл оюнга тураскааткан маргылдааның байырлыг чыскаалынче Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек Тюлюш, Арзылаң мөге Айдың Монгуш, Хартыга мөгелер Алексей Монгуш, Начын-Мерген Ооржак, Амир Ховалыг, Начын мөгелер Артыш Монгуш, Соян Сонам, Ай-Демир Саая, Бады-Маадыр Самдан, кожуун чергелиг шыырак мөгелер болгаш моол мөгелер, тыва хүрештиң девиин күүсеткеннер.

Маргылдааның байырлыг ажыдыышкынынга киржип келген Тываның Чазааның Даргазының оралакчызы Виталий Бартына-Сады бедик мергежилдиг спортчуларны белеткээринге “Сүбедей” спорт школазының улуг үлүг-хуузун киирип келгенин, оларның Россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларга тиилелгелерни чаалап ап турарын демдеглеп, маргылдааның эгелээнин чарлаан.

Баштайгы сегиржип алыышкыннардан-на моол мөгелерниң белеткели, дуржулгазы бедик деп чүве көстү берген. Бирги салыгда Увс аймактың Арзылаң мөгези Осогбаяр Начын мөге Соян Сонамны чиигиби-биле тиилээн. Үшкү салыгда Хартыга мөге Начын-Мерген Ооржак аймактың Чаан мөгези Бааторну ачыр-дачыр хүрештиң түннелинде тиилээн. Эң дүшкүүрлүг хүреш 4-кү салыгда болган. Бо салыгда согур шилилге ёзугаар Моолдуң күрүнениң Начын мөгези Батчулуун база аймактың Начын мөгези Цоггэрэл таваржы бергеннер. Ол ышкаш Чаан мөге Сайын-Белек Тюлюш биле шыырак Хартыга Начын-Мерген Ооржак таварышканнар. Согур шилиишкинниң ындыг түннелинге көрүкчүлер удурланырга, моол биле тыва мөгелерни удур-дедир хүрештирер деп шиитпирлээн. Ол шиитпирге моол база бистиң мөгелеривис чөшпээрешкен. Ынчангаш моол мөгелер биле тыва мөгелерни хүрештирген. Чижээлээрге, Сайын-Белек Тюлюш Күрүнениң Начын мөгези Батчулуун-биле хүрешкеш, бүзүрелдии-биле тиилээн. Аймактың Начын мөгези Цоггэрэл шыырак белеткелдиин көргүзүп, Хартыга мөге Начын-Мерген Ооржакты ужур октаан.

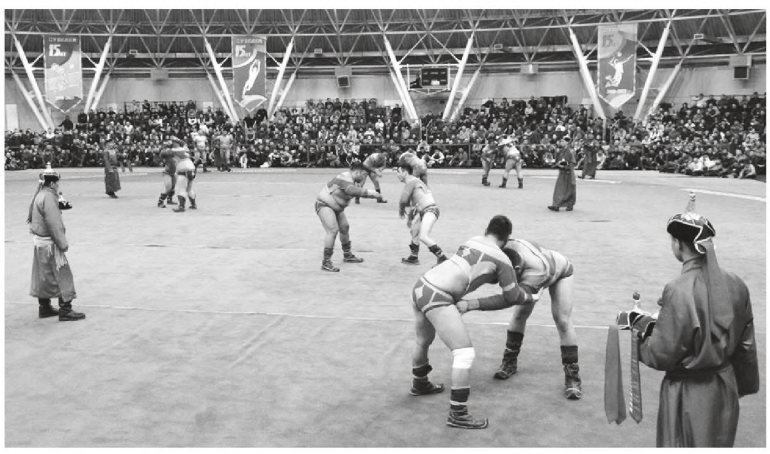

Чедиги түңнел салыгда Чаан мөге Сайын-Белек Тюлюш биле аймактың аныяк Начын мөгези Цоггэрэл таварышканнар. Бистиң мөгевис удурланыкчызының халдаашкыннарындан частырып, анаа эвес аткаарлап чоруп, удурланыкчызын өттүр көрүп турар чүве ышкаш, ооң халдаашкыннарын оожургатты. Мөгелерниң аай хончу хүрежинге арга кылдынмаан, дедир хончу хүрежинге бистиң мөгевис бурунгаар чыыра тыртып чоруй, колдук адаандан алгаш, удурланыкчызын чарын кырынга чаъс ойта дүжүрдү. “Сүбедей” спорт школазының 15 чыл оюнга тураскааткан хүрештиң тулган тиилекчизи Тыва Республиканың Чаан мөгези Сайын-Белек Тюлюш болган. Сайын-Белектиң тиилелгезинге көрүкчүлер өөрээниинден ырлажып, чалгып турганнар.

Хүрешке шүгген, үжүүрлешкен, шаңналдыг черлерни чаалап алган мөгелерге шаңналдарны тывыскан. Шүгген мөге, Тыва Республиканың Чаан мөгези Сайын-Белек Тюлюшке Кубокту болгаш 100 000 рубль акша шаңналын тывыскан.

Үжүүрлешкен мөге, Увс аймактың Начын мөгези Цоггэрэлди 50 000 рубль акша-биле шаңнаан. Шыырак дээн сес мөгеге акша шаңналдарын, медальдарны болгаш дипломнарны тывыскан.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери.

| ЭКОЛОГИЯ |

Россияда аргар-кошкарны камгалаар дээш

Делегейде эң-не улуг хемчээлдиг аргар-кошкарны кадагалаар талазы-биле чурттуң кол даяныр документизин РФ-тиң Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызы үүлдүгзүнген.

«Алтайның даг кошкары» деп адаар аргар-кошкарны кадагалаар талазы-биле стратегияны РФ-тиң Бойдус яамызының 2022 чылдың декабрь 30-де үнген Айтыышкынында бадылаан.

Россия биле Моолдуң аразында одарлап көжүп чоруп турар өөр бөлүк аргар-кошкарның өзүп көвүдээрин барымдаалап, оларның кызыгаар эртип көжүп одарлаарынга кандыг-даа моондак тургуспайн, оларны кадагалап камгалаар.

«Тывада болгаш Алтайда аргар-кошкарны хөй чылдар иштинде шинчилеп келген специалистер-биле демнежип алгаш, ол аңнарны кадагалаарының стратегиязын Бүгү-делегейниң бойдус фондузунуң эгелекчи саналы-биле белеткээн. Арга-дуржулганы каттыштырган, бойдус камгалакчыларынга ажылдаар планны тургузуп каан стратегия-дыр. 2014 чылдан тура Сайлыг-Хемниң национал парыгынга төтчеглекчилерге удур рейдилерни, чурттакчыларга тайылбыр ажылын күштелдиргенин демдеглээр апаар. 2022 чылга чедир аргар-кошкарның баш саны, чүгле Сайлыг-Хемниң кашпал-сыннарынга безин, 2000 – 2500 хире чедир өзүп көвүдээн» – деп, Бүгү-делегейниң бойдус фондузунуң төлевилелдериниң улуг координатору **Александр Карнаухов** чугаалаан.

Аргар-кошкарны РФ-тиң Кызыл дептеринче киир бижээш, Делегейниң бойдус камгалаар эвилелиниң даңзызынга «чидип болур» аң деп бижээн.

Бистиң чуртувуста аргар-кошкарлар Моол-биле кызыгаарлашкан Тыва биле Алтай республикаларның: Сайлыг-Хем, Чихачев, Мөңгүн-Тайга, Цаган-Шибэту деп сыннарында чурттап турар. Ол черлерде – «Сайлыг-Хем» деп национал парк, «Алтай» биле «Убсунур ыйгылаажы» деп заповедниктер, «Зона покоя плато Укок» деп бойдус парыгы – бойдустуң онза камгалалдыг девискээрлери бар.

Бистиң чуртувуска аргар-кошкарны аңнаарын 1934 чылда хоруп каан. Ынчалзадаа бо аңның эъди, мыйызы дээш олчааргак төтчеглекчи чоруктар ам-даа уламчылап турар.

Аргар-кошкар – көжүп чурттаар аңнар. Кыжын Моолдуң чуга харлыг черлеринче чоруй баар. Чайын Россияже катап чедип келир. Ынчангаш ийи чурттуң кады ажылдажылгазы чокта, бо аңнарны камгалаары болдунмас. 2018 чылда Россия биле Моол аргар-кошкарны кызыгаарлар аразында девискээрге хынап хайгаараар талазы-биле программага ат салган.

Бүгү-делегейниң бойдус фондузу бо стратегияны күүседиринге дузалажыр, аргар-кошкарны санаар, ооң өзүп көвүдээрин демдеглеп бижиир, бойдус камгалаар чырыдыышкын ажылын болгаш төтчеглекчилерге удур хемчеглерни чорудар.

Март айда Сайлыг-Хем деп Национал паркка делегей чергелиг хурал болур. Аргар-кошкарны кадагалаар талазы-биле планны болгаш кылып чорудар ажылдарны аңаа сүмележип чугаалажыр.

/ Бүгү-делегейниң бойдус камгалаар фондузунуң Россияда төлээ черииниң парлалга секретары Татьяна Иваницкая, Р. ДЕМЧИК очулдурган.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың февраль 1 | № 7 (19638)
ШЫН

Деткимче көргүзер хемчеглер

Россия Федерациязының 89 регионунда мобилизастаан шериглерниң өг-бүлелеринге 50 аңгы деткимче көргүзер хемчеглер чоруп турар. Тыва Республикада ындыг өг-бүлелерге аъш-чем аймаа, 1 баш хой база ыяш, хөмүр-даш-биле дузалаар ажылдар көрдүнген.

Өвүр кожуунуң Дус-Дагның чагырга чери «Торгалыг» кызыгаар заставазыбиле кады мобилизастаан дайынчының ада-иезинге деткимче көргүзери-биле одаар ыяш дүжүрүп берген.

Шак-ла ындыг дузаны шериг оолдарның чаасказан арткан ада-иелери, өг-бүлелери ап турар.

Бүдүү айда тыва идик-хеп

Национал идик-хеви тыва кижиниң чоргааралы, хей-аъды. Амгы үеде байырлалдарда, ылаңгыя Шагаада тыва национал идик-хеп кедери чаңчыл апарган.

Январь 21-ден февраль 25 хүннеринде Өвүр кожуун чагыргазы кожуунуң девискээринге тыва национал идик-хеп кедер Шагаа – 2023 байырлалынга тураскааткан акцияны чарлаан.

Шагааның бүдүү айында социал четкилерге национал идик-хевин бараалгаткан фото-чуруктарны чаңгыс аай #Тывахевим деп хештег-биле салыр.

Кожуун чагыргазы бүгү өвүржүлерни бо акцияга идепкейлиг киржиринче кыйгырып турар.

"Хамнааракка" мөөрей

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы суурда «Хамнаарак» уруглар садының кижизидикчи башкыларының аразында «Кижизидикчи – 2023» мөөрейни эрттирген. Аңаа кижизидикчи башкылар мастер-класстар, «педагогтуг дебаттар» эрттирип, аразында арга-дуржулга солчуп, чидиг айтырыгларны сайгарышканнар.

Түңнелинде, улуг бөлүктүң кижизидикчи башкызы Чыжыргана Саая «Чылдың кижизидикчизи – 2023» деп атты чаалап алгаш, мөөрейниң кожуун чергелиг чадазынга киржир эргени чаалап алган.

Демниг ишкинчилер

Ишкин сумузунга Сүт-Хөл кожуундан укталган мөгелер аразынга долгандырыг хевирге тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Ниитизи-биле 20 мөге хүрешкен.

Тыва Республиканың Начын мөгези Кайгал-оол Ондар шүүлген (Кара-Чыраа), элээди Арзылаң мөге Туметей Ширижик (Бора-Тайга) үжүүрлешкен, 3 – 4-кү черлерни Соруктуг Калин-оол (Бора-Тайга, Алдыы-Соор), Аян Монгуш (Ишкин, Ийме), 5 – 8-ки черлерни Алик Ховалыг (Ишкин), Алдаржы Ондар (Ишкин), Байыр Кускаайлы (Суг-Аксы), Кудер Сат (Суг-Аксы) алганнар.

Шүүлген мөгениң кол деткикчизи — ТР-ниң алдарлыг чылгычызы Александр Тулуш (Кайгал Саш) шүүлген мөгени 2 харлыг чоруктуг чыраа аът-биле шаңнаан. Үжүүрлешкен мөгени суму баштыңы Алдын-Херел Ондар молдурга-биле, 3 – 4-кү черлерни ирттер-биле сумунуң малчыннары деткээн, 5 – 8-ки шаңналдыг черлер кирген мөгелерни акшалар-биле сумунуң хуу сайгарлыкчылары шаңнаан.

Үнүп келген чылды Чоннуң чаңгыс эп-сеткил чылы кылдыр чарлааны-биле ишкинчилер демниин көргүзүп, маргылдааны бедик деңнелге эрттирген.

/ Алдынай АРАКЧАА белеткээн.

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

АЛДЫН, МӨҢГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨҢГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
"ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ"
АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАЪТ.
8-923-338-9188
РЕКЛАМА

Музыкальная передача
"От всей души"
ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА
ПОЗДРАВЛЕНИЯ ПРИНИМАЮТСЯ НА РУССКОМ И ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ
3500 руб.
- 1 песня
- 6 фото
- до 70 слов
ПО АДРЕСУ: г.Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyvamediagrupp@bk.ru
8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749
*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.
12+
РЕКЛАМА

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении Сельскохозяйственному производственному кооперативу «Чемпион» в аренду земельного участка из категории земель сельскохозяйственного назначения, находящегося по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Кундустуг, местечко Кужурлуг, с кадастровым номером 17:04:0302001:394, общей площадью 720276 кв.м., с видом разрешенного использования сельскохозяйственное использование.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул.Енисейская д.143 с понедельника по четверг с 9:00 до 15:00 часов администрация Каа-Хемского района.

РЕКЛАМА

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тывамедиагрупп" ПБ"
ТР-ниң КАА

Кол редактор
Н.В. САТ.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская,100,
каб.29,32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
С. Н. Монгуш, А. К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык, А. А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазыбиле эргелели «Шын» солунну **18.10.2022 чылда** бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — **ПИ № ТУ 24-01214**
Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекизи:
хуу кижилерге — **П6855**,
организацияларга — **П6860**
Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).
Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.
Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы 6700 кезек

2023 ЧЫЛДА "ШЫН" СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР – 1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН ЧАГЫДАР БОЛЗА, ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 864 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10